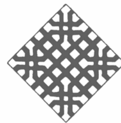
اسلام جو تواريخي ڪردار

اسلام جي اپار انسانيت کي ڇا ڏنو؟ انساني قافلي کي اڳتي وڌڻ ۾ مدد
لاءِ اسلام جي تاريخي، تمدني، اخلاقي ۽ فڪري خصوصيتن جي اپٽار،
هڪ ڪميونسٽ ڏاهي جو دانشورانو اڀياس

ليکڪ
ايم اين راءِ

سنڌيڪار
امان الله شيخ ايڊووڪيٽ

Sindhica
سنڌيڪا

ڪتاب نمبر
277

ڇهريون ڇاپو:2010ع
ڪتاب جو نالو : اسلام جو تواريخي ڪردار
ليکڪ: ايم. اين. راءِ
سنڌيڪار: امان الله شيخ ايڊوڪيٽ
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز، ڪراچي
ڇپائيندڙ : سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
قيمت : **60/=** رپيا

"ISLAM JO TAWAREEKHI KIRDAR"
(Historical Role of Islam)
By: M. N. Roy
Translated by: Amanullah Shaikh Advocate
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road,
Karachi-74400 Phone:021-32737290
www.sindhica.org
Email:sindhica_academy@yahoo.com

اسٽاڪسٽ
سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 بلديه پلازه گهنٽا گهر چوڪ سکر فون: 071-5628368،
سنڌيڪا بوڪ شاب، جتوئي منزل حيدر چوڪ حيدرآباد فون: 03013594679 –
سنڌيڪا بوڪ شاپ، روم نمبر1، مهراڻ هوٽل، اسٽيشن روڊ، لاڙڪاڻوفون: 03468960942
العماد بوڪ سيلرز، اردو بازار، ڪراچي فون: 0212214521 ، 0300-3431115
ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، عزيز ڪتاب گهر بئراج روڊ، سکر- ڪانياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي- سنڌي ادبي بورڊ بوڪ شاپ، تلڪ چاڙهي حيدرآباد- شاهه لطيف بوڪ شاپ، ڀٽ شاهه- عثمانيه لائبريري، چنيهاڻي ڪنڊيارو۔ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو - نيشنل بوڪ اسٽور، نوراني بوڪ ڊپو بندر روڊ، رابيل ڪتاب گهر اسٽيشن روڊ، رهبربوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ لاڙڪاڻو- رحيم ڪتاب گهر مهراڻ چوڪ بدين-جنيد بوڪ اسٽور رشيد بوڪ اسٽور نئون چوڪ دادو-حافظ بوڪ اسٽور مسجد روڊ، خيرپور ميرس - سعيد بوڪ اسٽور، گل ڪتاب گهر لکي در شڪارپور- المهراڻ ڪتاب گهر، زاهد بوڪ ڊپو، سانگهڙ- سيد ماس ميگا اسٽور، جيڪب آباد- سرتاج گلزار بوڪ اسٽور، ڪنڌڪوٽ- ميمڻ بوڪ اسٽور، شاهي بازار نوشهروفيروز- ڪنول ڪتاب گهر، مورو- حافظ اينڊ ڪمپني، لياقت مارڪيٽ، نواب شاهه- ٽر ڪتاب گهر، عمر ڪوٽ- ديدار بوڪ ڊپو، ٽنڊوالهيار۔ رفعت بوڪ هائوس، ماتلي- مرچو لال پريمي، بدين- مڪتبه يوسفيه، ميرپورخاص. فون. 0300-3319565، عطار

مهاڳ

ڪتاب گهر، بدين، جنيد بوڪ اسٽور، دادو، مهراڻ ڪتاب گهر، عمر ڪوٽ، حافظ ڪتاب گهر، ڪپرو، سنڌ ڪتاب گهر، مورو،

لکپڙهه وي پيءَ ذريعي گهرائڻ لاءِ
سنڌيڪا اڪيڊمي
B-24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ
ڪراچي74400

سٿاءُ

مهاڳ

مهاڳ

ايم اين راءِ (منابنـــدرا نـــاٿ راءِ، آمريڪـــا جي اسٽئنفورڊ يونيورسـٽيءَ جي ڪئمپس تي روپوشـيءَ ۾ رهنـــدي، جـــون 1916ع ۾ پـــاڻ ڏانهن سـندس منسوب ڪيل انقلابي نالو، جيڪو ئي پوءِ آخـر تـائين هن جو نالو رهيو.) هندسـتان جـو، دنيـا جـو، هڪ بي مثل مفڪر ۾ انقلابي اڳواڻ ٿي گذريو آهي.

هـــو بنگـــال جي ٻهـــراڙيءَ جي هڪ منـــدر جي پورهيت جو پٽ هو. سندس اصـل نـالو نرينـدر نـاٿ پٽ آچاريه هو. سندس پيءُ ڪلڪتي جي ويجهو هڪ اسڪول ۾ سنسڪرت جو استاد هو، جنهن کـان هن سنسڪرت جـا سـبق ورتـا ۾ عـام اسـڪولي تعليم پوري ڪرڻ کان پـوءِ وڌيڪ تعليم لاءِ نيشـنل ڪـاليج ڪلڪتي ۾ داخل ٿيو. هن جي تعليم ان مرحلي کان اڳتي ڪا نه وڌي سگهي.

ڪائنس عمر ۾ ڪجهـه وڌي، سـندس انهن ڏينهن جي هڪ انقلابي سـاٿيءَ (اي ڪي هنـــديءَ پنهنجي ڪتـاب M.N: Roy, the Man who Looked Ahead) ”هڪ شخص- جنهن اڳتي ڏٺو ٿي،“ ۾ هن جي ننڍيءَ عمر جي اجهـل قـومي جـذبي جـو ذڪـر ڪنـــدي لکيـــو آهي: ”نرينـــدر- بنهـــه هڪ ڇـــوڪرو، مشـــڪل ســـان چـــوڏهن ورهين جـــو، پرڇســـت ۾ ســگهارو، انقلابي امنــگ ســان ٿمٿـار- هڪ ننـڍيءَ ڪونيءَ ۾ ٽڪو ٽڪو اسان وٽ لنگهي آيو، جتي اسـين بنگال ۾ ملڪ جي ٻين حصن جي مسـئلن تي پـاڻ ۾ ڳالهائي رهيـا هئاسـين. اچڻ سـان هن اسـان سـان ڳالهائڻ شـروع ڪيـو ۾ پـوءِ دشـمن جي چنـبي مـان ملڪ کي آزاد ڪـرڻ لاءِ هن پنهنجـون ڪـل وقـتي خدمتون اسان کي آڇيـون. هن قسـم ڪـٽي چيـو تـه

”جـو نـاممڪن هونـدو، ان جي بـه ڪـرڻ لاءِ آءٌ تيـار هوندس.“ ۽ ته ”هڪ انقلابي لاءِ ڪجهه به ناممڪن نه هو“! پوءِ تـورن ئي ڏينهن ۾ هـو اسـان سـان اچي شامل ٿيو ۽ تحريڪ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيـائين ۽ هن اسـان وٽ پـاڻ کي اهـڙين خـوبين ۽ صـلاحيتن جـو مـالڪ ثـابت ڪيـو، جيڪي وڏن اڳـواڻن ۾ هونـديون آهن. (هيءُ ۽ ٻيا حوالا وي. بي ڪارنڪ جي ڪتـاب "M.N Roy Political Biography" تان ورتل آهن.)

ايم اين راءِ چاهٺ ورهيه حيـاتيءَ جـا (فيـبروري 1887ع- جنوري 1954) ماٺيـا، جن مـان 16 ورهيـه (آگسٽ 1915ع کان وٺي) هو وطن کان ٻاهر رهيـو. ڪـل وقـتي طـور عـالمي انقلابي تحـريڪن سـان ڳنڍيل، پر هڪ ئي مقصد لاءِ ته هندستان آزاد ٿئي ۽ اُن جي صدين جي جمود ۾ هلچـل ۽ انقلاب اچي، ۽ اُن جـا مـاڻهو پنهنجي وطن ۾ اُٿي بيهي، سـڌا ٿين، ڪنڌ اوچـا ڪـري هلن ۽ پنهنجي حـال جـا ۽ پنهنجي مستقبل جا معمار ۽ مالڪ بڻجن.

ڊسمبر 1930ع ۾، لڪي لڪي، هو پنهنجي وطن مـوٽي آيـو، پـر سـتن مهينن جي پرخطـر روپـوش زندگيءَ کان پوءِ جهلجي پيو ۽ 1915ع کـان اڳ جي دهشت پسند ڪارروايٴن جي ڏوهـه ۾ هن کي ٻـارهن سـالن جي جلاوطـنيءَ جي سـزا ملي، جـا اپيـل تي گهٽجي ڇهن سالن جي سـخت پورهـئي جي سـزا ۾ تبديل ٿي.

ڪامريڊ راءِ اها سزا ڪاٽي، جـڏهن ٻـاهر نڪتـو تڏهن جيـل مـان هن پـاڻ سـان رجسـٽر سـائيز جي هزار هزار صفحن جا نوَ نوٽبڪ، ڳتيـل اکـرن ۾ سـڄا لکيل، ٻاهر آندا. (جيل ۾ هڪ مهل کين اهـڙي قسـم جو هڪ ئي نوٽبڪ ملندو هو، پر ان جو، هڪ ورق به ٻاهر موڪلڻ جي کين اجازت نه هوندي هـئي. لکجي پوري ٿيڻ کان پوءِ، ٻئي خالي نوٽبڪ وٺڻ لاءِ، پهـرين اڳيـون نـوٽبڪ کين جيـل سـپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ڊپازٽ ڪرائڻو پوندو هو.)

نون نـوتبڪن جـو هيءُ سڄو مـواد انگريـزيءَ ۾ لکيل هو ۽ پوءِ ان جو ڪافي گهڻو حصـو ”رنـيزانس پبلشرس“ ۽ ”انڊين رنـيزانس انسـٽيٽيوٽ“ طرفـان هيٺين ڪتـابن جي صـورت ۾ شـايع ٿيـو. جيڪي ٻـئي ادارا جيل مـان ٻـاهر اينـدي ئي، ”فڪـر و عمـل جي تحريڪ جي مرڪز“ طور، قائم ڪيا هئائون:

(1) فسطائيت. ان جو فلسفو ۽ عمل.
(2) اسلام جو تاريخي ڪارنامو.
(3) عورتپڻي جو هندستاني آدرش.
(4) ماديت
(5) ويهين صديءَ جا پاڪنڊ.
(6) علم ۽ اوهام.
(7) ڀليءَ جون يادگيريون.
(8) عقل، رومانويت ۽ انقلاب، وغيره

ڪامريـڊ راءِ، نومـبر 1936ع ۾ جيـل ڪـان ٻـاهر اينـدي ئي، انـڊين نيشـنل ڪـانگريس ۾ شـامل ٿيـو. قومي آزاديءَ جي جدوجهد ۾، ان ۾ سرگرم حصـو وٺڻ لڳـو. ”انهيءَ پـراڻي جدوجهـد ۾، جنهن جي پڄاڻي ڪانهي، تـان جـو ڪاميـابيءَ ۾ ان جي پڄـاڻي ٿئي!“

پريس وارن ڪامريـڊ راءِ تي پـريس ڪـانفرنس لاءِ زور رکيو، پر ان لاءِ معـذرت ظـاهر ڪنـدي، پـاڻ مختصر پـريس بيـان پـڌرو ڪيـائين: ”هيءُ پهريـون ڀيرو آهي، جـو ويهن سـالن کـان پـوءِ قـانوني طـور هندستان ۾ هندستان جي مـاڻهن سـان مخـاطب ٿي رهيو آهيان. ائين ڪندي، مون کي ڏاڍي خوشي ٿئي ٿي، اسين سڀ سامراج جي ڏاڍ ۽ ظلم جـو شـڪار آهيون. منهنجو سيني پنهنجي مظلوم ڀائرن لاءِ پيغام هيءُ آهي: لڪن ۾، ڪـروڙن ۾، وڏي اڇي نيشـنل ڪـانگريس جي جهنـڊي هيٺـان گـڏ ٿيـو، جمهـوري آزاديءَ لاءِ وڙهنـدڙ هڪ منظم ۽ مضـبوط فـوج وانگـر، هن جدوجهـد ۾ اسـان لاءِ نـه رڳـو پنهنجي مقصد جي تيز سڃاڻپ آهي، پـر ان ۾ ڪاميـابيءَ لاءِ اسـان کي عمـل جي صـاف ۽ پختـيءَ راهـه جي بـه

گھـــرج آهي. وڏيڪ آءٌ ائين بـــه چـــوڻ مناســـب تـــو سمجهان ته سوشـلزم يـا ڪميـونزم- جيڪـا هڪ ئي ڳالهه آهي. اسـان جي اڄ جـو مسـئلو اهـو نـه آهي. سچا سوشلسٽ يا ڪميونسٽ ضرور اهو مڃيندا ته جيڪڏهن هندستان جي عوام جي نجات لاءِ جدوجهد □ هو ڪو حصو ادا ڪرڻ گهرن ٿـا، تـه ان لاءِ قـومي نجـات پهريـون □ فـوري ڏاڪـو آهي، انهيءَ ڪـري، سـپني سـامراج مخـالف قـوتن کي جمهـوري آزاديءَ جي نعري تي گـڏ ٿيڻ گهـرجي، جيڪـا حاصـل تـڏهن ٿيندي جڏهن جمهور جي حڪومت جمهور جي هٿن □ ايندي، عوام جي حڪومت عوام جي هٿن □ ايندي.... نيشنل ڪـانگريس اُن لاءِ اسـان جـو گـڏيل پلئيفـارم آهي.

”آءٌ هي سـمورا سـال ڪـانگريس جـو دسـتوري طـور ميمـبر نـه رهيـو آهيـان، پـر مـون هميشـه ڪانگريس جي مضبوطيءَ لاءِ ڪم ڪيو آهي. انهيءَ طـرح، جـو مـون هـر وقت ڪـانگريس کي وڌيڪ عوامي بنائڻ □ وڌيڪ سرگرم بڻائڻ پئي گهريـو آهي □ هـاڻي پنهنجي ان دلي مقصـد جي حاصـلات جي آسانيءَ خاطر آءٌ دستوري طـور بـه ڪـانگريس جـو ميمـبر ٿينـدس. مـون کي هندسـتان جي مـاڻهن کي ثـابت ڪـري ڏيکـارڻ جـو پڪـو ارادو آهي تـه ڪميونسٽ هندسـتان جي سياسـي جسـم □ ڌاريـان عنصر نـه آهن، پـر اهي هن ڌرتيءَ جـا سـپوت آهن، جيڪي انـڊين نيشـنل ڪـانگريس جي جهنـڊي هيٺ قـومي آزاديءَ جي فـوج جي هـر اول دسـتي طـور وڙهي رهيا آهن.

پورا ڇهه سـال آءٌ جيـل جي انـدر تمـام مشـڪل حالتن □ رهيو آهيان، □ منهنجي صـحت بنهـه ڏانـوان ڏول آهي. جيـتري قـدر ٿي سـگهندو، ايـتري قـدر آءٌ پنهنجي صحت جي بحاليءَ ڏانهن ڌيـان ڏينـدس □ آءٌ سـمجهان ٿـو تـه گهٽ □ گهٽ ڇهن مهينن تـائين سياست □ ڪو سـرگرم حصـو وٺڻ مـون لاءِ ممڪن نه ٿينـدو. آءٌ هن مـوقعي مـان فائـدو وٺنـدي، سـچي

هندستان جي سڀني ڪانگريس، ٽريڊ يونين ۾ هــاري ورڪرن کي پنهنجا سلام موڪليان ٿو.“
ٿوري ئي وقت کان پوءِ، جــو ڪن حلقن طرفــان ائين هل اُٿاريو ويو ته ڪامريڊ راءِ جي ڪــانگريس ۾ شــامل ٿيڻ ســان ڪــانگريس ”ســرخ“ بڻجي ويــئي آهي، ڪامريڊ راءِ کي پيــو هڪ مختصــر بيــان ڪــڍڻو پيو، جنهن ۾ چيائين: ”ڪانگريس ڪميونسٽ ڪا نه ٿي بڻجي، پر پاڻ ڪميونســٽ، هندســتاني عــوام جي آزاديءَ لاءِ اٽموٽ سپاهين طور، ڪانگريس ۾ شامل ٿي، ڪانگريســـي بڻجي رهيـــا آهن. ذاتي طـــور آءٌ، ڪانگريس سان هــر ڳالهــه ۾ متفــق نــه رهنــدي بــه، ســدائين ان جي حمــايت ڪنــدو رهيــو آهيــان. البتــه، ملڪ ڪـــان ٻـــاهر رهڻ ســـب آءٌ هڪ دســـتوري ڪانگريسي ورڪر طور ڪم نه ڀئي ڪري سگهيس. هاڻي، جــو آءٌ ائين ڪــري پيــو ســگهان، مــون پنهنجي سياسي پوزيشن ۾ انهيءَ هڪ نــوع جي تبــديلي آڻڻ جو فيصلو ڪيــو آهي: وڏيڪ ڪــانگريس کي، ســواءِ جمهوري آزاديءَ جي، ٻــئي ڪنهن بــه پروگــرام جي قبولڻ يا پنهنجي ڪرڻ لاءِ چوڻ يا مجائڻ جو منهنجو ڪو به ارادو ڪونهي.“
انهيءَ ئي مهيني يعني نومبر 1936ع ۾، بــريليءَ ۾ ڪــانگريس جي ســهاري هيٺ ســڏايل سياســي ڪـــانفرنس جي مـــوقعي تي، ڪامريـــڊ راءِ کي ڪــانگريس ۾ شــامل ڪيــو ويــو ۽ يــو پي صــوبائي ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۽ آل انڊيا ڪانگريس ڪــاميٽيءَ جو ميمبر به بڻايو ويــو. ٻــئي مهيــني، هن ڪــانگريس جي فيضــپور سيشــن ۾ حصــو ورتــو ۽ اتي مهاتمــا گانڌيءَ سان سندس پهرين منهان منهن ملاقات ٿي. مهاتمــا گانــڌيءَ کيس صــحت جي بحــاليءَ، آرام ۽ ملڪ جي حالات جي چپ چاپ مطــالعي جي صــلاح ڏني. ڪامريـــڊ راءِ ســـاٽس ڪـــانگريس کي وڏيڪ سرگرم بنائڻ جي ڳالهه ڪئي ته مهاتما گانــڌيءَ ان لاءِ پنهنجي ”تعميري پروگرام“ (چرخي، اهنسا، عدم تعاون، وغيره) جو ذڪر ڪيو. مزدورن ســان ســندن

فـوري مطـالبن جي جدوجهـد □ رابطي لاءِ جـڏهن ڪامريڊ راءِ چيو تـه بنگـال- نـاگپور ريلـوي مـزدورن جي (اُن وقت) هلنــدڙ اســترائيڪ □ ڪين مــدد ڏني وڃي، ته مهاتما گانڌيءَ همدرديءَ جو اظهار ڪنــدي چيو ته مسئلي جي پهريـائين ”پچـا ڳاڇـا“ ضـروري آهي! □ آخر □ جڏهن مهاتما گانــڌيءَ اتي پرارٿنــا □ ساٿس شامل ٿيڻ لاءِ ڪيس چيـو تـڏهن ڪامريـڊ راءِ پـوري ادب □ فضـيلت سـان ان لاءِ سـاٿس پنهنجي مجبوريءَ جو اظهار ڪيو. مهاتمـا سـان هن پهـرينءَ ئي گـــڏجاڻيءَ ڪـــان پـــوءِ ڪامريـــڊ راءِ جي دل تي سياسي طور جيڪا ڳالهه نقش ٿي، سا هيءَ هئي ته ڪانگريس □ هڪ نئين □ تازه دم اڳواٽپ جي اُپــارڻ جي تمام گهڻي ضرورت هئي.

پنجن مهينن ڪـــان پـــوءِ 4 اپريـــل 1937ع تي، ڪامريـــڊ راءِ پنهنجي هفــتيوار انگريـــزي اخبـــار " Independent India" (خودمختار هندسـتان) جي نالي سـان شـروع ڪـئي. ان لاءِ ڪامريـڊ راءِ ڏانهن پنڊت جواهر لعل نهـروءَ، سـباش چنـدر بـوس □ ٻين پنهنجـا پيغـام □ پنهنجـون نيڪ تمنـائون موڪليـون. مهاتمـــا گانـــڌيءَ ان لاءِ ڏانهس پوســـٽ ڪـــارڊ تي پنهنجو پيغام لکي موڪليـو، جنهن □ ڪيس ”خـاموش خدمت“ جي صـلاح ڏنـائون. ڪامريـڊ راءِ اخبـار جي پهرينءَ اشـاعت جي ادارتي نـوٽ □ لکيـو:”سياسـي خودمختياري (Political Independence) مقصد نــه پــر مقصــد جــو ذريعــو آهي □ مقصــد آهي تــه هندستاني سماج □ بنيادي اُٿل پٿل آندي وڃي، جنهن کي جمهوري اُٿـل پٿـل يـا جمهـوري ”انقلاب“ چئجي ٿو.... اُن انقلاب جي سياســي صـورت هيءَ آهي تــه ماڻهو رياست جي اقتدار تي قبضو ڪن، ڌارين توڙي ملڪين جي حڪومت جي جاءِ تي نمائنده حڪـومت، يعني جمهوري حڪومت جمهور جي هٿن □، مــاڻهن جي حڪومت ماڻهن جي هٿن □، قـائم ڪـئي وڃي. هندستان اَج اهڙي ”انقلاب“ جو منتظر آهي....“

1938ع ۾ سڀاش چندر بوس ڪانگريس جو صدر چونڊيو ويو ۽ 1939ع لاءِ ٻيهر هو اُميدوار بيٺو، جنهن ۾ به هو ڪامياب ٿيو. پر مهاتما گانڌيءَ جي ”دعائن“ حاصل نه هئڻ ۽ خود پنهنجي به ڪجهه هڪ طرفيءَ انتها ڏانهن مائل رخ سبب، ڪانگريس جي قابض جهونيءَ اڳواٽپ جو ڪيس تعاون حاصل ٿي نه سگهيو ۽ ڪيس ڪانگريس جي صدارت تان دستبردار ٿيڻو پيو، جنهن کان پوءِ (جون 1939ع ۾) هن ڪانگريس جي اندر پنهنجي ساٿين جو هڪ جدا گروپ ”فارورڊ بلاڪ“ جي نالي سان قائم ڪيو. ٻساڳين ئي ڏينهن (مئي 1939ع) ۾ ڪانگريس جي اُن ئي قدامت پسند هڪ هٿيءَ واري سياسي ماحول ڏانهن رد عمل طور، ڪامريڊ ايم اين راءِ پڻ، ان ۾ ڪجهه تازه دم فڪر ۽ عوام پسند نئينءَ اڳواٽپ لاءِ موقعي پيدا ڪرڻ جي ارادي سان پنهنجي هم خيال ڪارڪن جو هڪ گروپ قائم ڪيو، جنهن کي هن ”ليگ آف ريڊيڪل ڪانگريس مين“ سڏيو. ترت ئي، ٽن مهينن کان پوءِ (پهرين ڊسمبر 1939ع) يورپ ۾ ٻيءَ خونخوار عالمي جنگ جو آغاز ٿيو، ۽ وقت جي ان ڌماڪيدار للڪار تي، پنهنجي پنهنجي نظرياتي بنياد تان، ڪانگريس جي اندر هنن ٽن ڌرين يا گروهن، جنگ ڏانهن پنهنجا پنهنجا رخ اختيار ڪيا. سڀاش بوس ان کي سامراجي جنگ چيو، راءِ ان کي فسطائيت خلاف عالمي جمهوريت جي (۽ انهيءَ ڪري هندستان لاءِ به جمهوريت جي) جنگ سڏيو ۽ ڪانگريس هندستان جي اُڀرندڙ حڪمران طبقي جي طاقتور ترجمان (طبقاتي مفادن پسند هڪ تنظيم) طور، ان ڏانهن به رخو رويو اختيار ڪيو. سڀاش چندر بوس جي رخ جي فڪر ۽ عمل جي ڪامل ناڪاميءَ کي ترت ئي دنيا ڏسي ورتو، ڪانگريس پنهنجي طاقتور حڪمران طبقاتي تنظيم جي زور تي، ۽ زوال پذير برطانوي سامراج جي عين مرضيءَ سان، جنگ جي پڪل ميوي طور، هڪ طرح جي ڪاميابي ته حاصل

ڪئي، پر ڪانگريس جي اُن مصلحت باز عملي ”ڪاميابيءَ“ جا نتيجا سچو برصغير هندستان پنهنجي پوءِ جي وجود ۾ آيل حالات جي صورت ۾ اڄ به ڀوڳي رهيو آهي، ۽ ڪامريڊ راءِ جو فڪري سڏ ته ”قومي آزاديءَ ڪي مقصد نه پر مقصد جو هڪ لازمي وسيلو سمجهي، اصل مقصد جي حاصلات طور، هندستاني سماج ۾ بنيادي اٿل پٿل آندي وڃي. جنهن ڪي جمهوري اٿل پٿل يا جمهوري انقلاب چئجي ٿو.... جنهن جي سياسي صورت هيءَ آهي ته ماڻهو رياست جي اقتدار جا مالڪ بڻجن، ڌارين تـوڙي ملڪين جي حڪومت جي جاءِ تي نمائنده حڪومت يعني جمهور جي حڪومت جمهور جي هٿن ۾ (عوام جي حڪومت عوام جي هٿن ۾) قائم ٿئي!“ سڄي برصغير لاءِ اهو انقلابي سڏ اڄا هڪ ڏورانهون سڏ ئي آهي. هندستان ان ”جمهوري انقلاب“ جو اڄ به اهڙو ئي منتظر آهي جهڙو تڏهن هو. ڇو ته هندستان جي جمهور جو سياسي شعور، هندستان جي جمهور جي تنظيم، ۽ هندستان جي جمهور جي ڪامياب جدوجهد لاءِ عمل جي راهه اڃا ايتري قدر تيز، پائدار ۽ وسيع ۽ مستقيم ۽ صاف نه آهي، جيئن ڪامريڊ راءِ جي نظر ۾ انهن جو هئڻ ضروري هو ۽ اڄ به آهي.

جمهوري آزاديءَ جي مقصد جي اُن تيز سڃاڻپ ۽ ان جي حاصلات لاءِ، عمل جي اُن صاف ۽ پختيءَ راهه جي ڳولا واسطي، جيڪي ئي ڪامريڊ راءِ جي سڄيءَ زندگيءَ جي عمل جا محبوب عنوان رهيا. مئي 1940ع ۾ ڪامريڊ راءِ پنهنجي ساٿين، ليگ آف ريڊيڪل ڪانگريس مين، جي هڪ سئو مکيه ڪارڪنن ڪي ڏهرادون ۾ ٻن هفتن جي ”تعليمي ڪئمپ“ ۾ گڏ ڪيو، ۽ اُتي سيني گڏجي تاريخ ۽ زندگيءَ، آزاديءَ ۽ انقلاب، جي هر مسئلي تي ڳالهه ٻولهه ڪئي. ان ڪئمپ ۾ ڪامريڊ راءِ جيڪي مضمون پڙهيا ۽ ليڪچر ڏنا، سي هيئين عنوان سان پوءِ 1942ع ۾ پهريون ڀيرو Scientific Politics

(سائنسي سياسيات) جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيا.
(1) انقلابيءَ جو آدرش.
(2) سائنس، فلسفو ۽ سياست.
(3) ڪي بنيادي اصول، تنظيمي ۽ نظرياتي.
(4) ويهين صديءَ جو انقلابي ذهن
(5) هندستان جي انقلاب جو مسئلو.
(6) انقلابن جي تاريخ History of Reveolutions
(7) ان ڪانسواءِ ڪامريڊ راءِ جو هيءُ ڪتاب "اسلام جو تاريخي ڪردار" (Historical role of Islam) سندس بيش بها لکڻين منجهان هڪ آهي، جنهن ۾ اسلام جي ماضيءَ ۾ ڪردار سان گڏوگڏ اڄوڪي صورتحال وسيلي اجاگر ڪرڻ لاءِ عرق ريزي ڪئي وئي آهي. هي ڪتاب انگريزيءَ ۾ Historical role of Islam جي عنوان سان سنڌ ساگر اڪادمي لاهور طرفان ڪجهه عرصو اڳ شايع ٿي چڪو آهي. هيءُ ان جو سنڌي ترجمو آهي. اميد ته لائق پڙهندڙ ان مان جوڳو فائدو وٺندا.

محمد ابراهيم جويو
حيدرآباد سنڌ

باب پهريون

تعارف

اسلام /محمدن ازم جو اوچتو تحريڪي انداز ۾ اڀري پکڙي وڃڻ، لا شڪ ته انسـاني تـواريخ جي من موهينـــدڙ حقيقت آهي. تـــواريخ جي اهـــڙي جرڪندڙ باب کي بنـان ڪنهن رياڪـاريءَ جي پـڙهڻ چڻ ته موجـوده هندسـتان جي تـواريخ ۾ اهم درجـو رکي ٿـــو. هـــونئن ڪنهن بـــه اســـم، مســـئلي ۾ مونجهاري کي سائنسي نقطه نگاه کان پڙهڻ لازمي آهي، ڇوته انهيءِ وسيلي ڄـاڻ ۾ سـمجهه جي ڳـولا ڦولا جـو هڪ ڪـارائتو طريقـو ۾ لاڀ حاصـل ڪـري سگهجي ٿو. ان ڪري اڄوڪي هندوستان ۾ اسان ۾ خاص ڪري هندو جاتيءَ لاءِ ضروري آهي تـه اسـلام جي تواريخي ڪردار کي هينئين سـان هنـڊائڻ جي ڪوشش ڪيون ته جيئن هن انساني ڪلچر ۾ جيڪـا متانهين سياسي حيـثيت مـاڻي آهي ان ڪـان واقفيت حاصل ڪري سگهون.

هن ملڪ (هندســتان) ۾ پيغمـــبر اســلام جي پـوئلڳن جـو ججهو تعـداد رهي ٿـو. جنهنڪـري ائين چوڻ ۾ ڪو به وڌاءُ ڪونهي ته ٻين اسـلامي ملڪن جي ڀيٽ ۾ مســلمان انگن اکــرن جي لحــاظ کــان هندوســـتان ۾ وڌيڪ رهن ٿـــا. ائين صـــدين کـــان هندوســتان جي آبــاديءَ ۾ رهــائش پــذير هئڻ جي بـاوجود بـه ڪين اوپـرو ۾ ڌاريـو سـمجهيو وڃي ٿـو. هندوستان جي قومي ڪردار ۾ اهڙي عجيب وغريب خـال جي پٺيـان ڪيـترائي تـواريخي سـبب /اسـباب ليکي سگهجن ٿا. ان ۾ ڪو به وهم ۾ گمان ڪـونهي تـه مسـلمان هندوسـتان ۾ حملـه آور بڻجي آيـا هئـا. انهن ملڪ کي فتح ڪري صدين تائين راڄ ڪيو. ائين

حاڪم ۽ محڪوم جي حوالي سان تواريخ جا اهڙا ته اثر مرتب ٿيا، جنهن ڪري اڄ به ٻئي ڌريون هڪ ٻئي سان ٻڪن / ويڙهاند ۾ ورتل آهن. انت ته ماضيءَ جي انهن اڻ وٽندڙ يادگيرين هوريان ڏاڍيان، خوف ۽ اونده جي اهڙي ڪيفيت کي اڀ‌ٽي وڌايو جنهن جو نتيجو غلاميءِ جي شڪل ۾ نمودار ٿيو. جيئن ته برطانوي سامراج جو قبضو، هندو ڌرم جي پوئلڳن جي نسبت، مسلم آباديءَ جي هڪ وڏي تعداد لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿيو. ان لاءِ هڪ ڪارائتو ڏڪ آهي ته مسلمان هندوستاني قوم جو هڪ اڻ ٽٽ حصو بڻجي وڃن. پر ان لاءِ لازمي آهي ته مسلم حڪمرانن جي دور کي هندستاني اتهاس جو هڪ ڪارائتو حصو ڄاڻو وڃي. اڄ قوم پرستيءَ جي لهر يا اوسر ايترو ته اُڀري آئي آهي جو اها ماضيءَ جي سُورن ۽ عذابن کي ميسارڻ ۾ هتي ڏئي سگهي ٿي.

پر ساڳئي وقت هن ملڪ ۾ هڪ شرمناڪ صورتحال به جنم ورتو آهي ته پاڻ کي دلجاءِ ڏيڻ خاطر ، سچ پچ يا نماءَ واسطي ماضيءَ جي ساراهه ۽ ثناءَ خوانيءِ ۾ مگن رَهندي، مسلمان حاڪمن جي سورهيائي ۽ دليريءَ کي هروپرو مٿي چاڙهي سروپاءَ پهرايون ويون آهن.

ان هوندي به، هڪ هندو، جيڪو اڪبرِ اعظم جي دور تي فخر ڪري ٿو، يا وَري شاهجهان جي عمارت سازيءَ جي وصف ۾ ساراهه ڪندي ڍاپجي نه ٿو، پر انهن مسلم حڪمرانن جي هم-مذهبن کان نفرت ڪري ٿو. هوڏانهن ڪٽر هندو جيڪي هندوستاني آباديءَ جو هڪ چڱو چوکو ڀاڱو آهن، انهن لاءِ مسلمان، پوءِ اهي ڀلي جيئي ڇو نه ڪيترا به پڙهيل ۽ اعليٰ تعليم رکندڙ، دل موهيندڙ ڪلچر ۽ لياقت رکندڙ هجن، سڀ سڀ سندن نظر ۾ (مليڇ) ، ناپاڪ ۽ وحشي آهن. اهي مسلمان هندو سماج ۾ هيٺين طبقي جي هندو اڇوتن وانگر هندو اڪثريت جي رحم ۽ ڪرم تي آهن.

انهيءِ خاص قسم جي صورتحال جو سبب ڳولا ڪرڻ سان سُڌ پوي ٿي ته تعصب ۽ بد گمانيءَ جون ڇاڙون هڪ ٻئي ۾ ڳتيل آهن، جنهن ڪري فطرتي طور تي مفتوح يا محڪوم ماڻهن ۾ ٻاهرين حملا آورن لاءِ نفرت ۽ ڌڪار سانپيل هوندي آهي. حالانڪه اهو ماضيءَ جو هڪ داستان آهي. پر تعصب ۽ بد گمانيءَ جي فضا اڃان به نه رڳو قومي ايڪتا جي راهه ۾ رڪاوٽ آهي پر ان سان گڏ تواريخ جي غير جانبدارانه سوچ ۽فڪر آڏو به رنڊڪ بڻجي بيٺل آهي. تحقيق، روءِ زمين تي اهڙو مثال موجود ڪونهي ته ٻه ڄاتيون، صدين کان هڪ ڌرتيءِ تي رهندڙ هجن، پر اڃان تائين سندن هڪ ٻئي ڏانهن رَوشِ، قدر شناسي ۽ احترام کان ڪوهين ڏور هجي. دنيا جي ڪنهن به ڪُنڊ ۾ مهذب ماڻهو، اسلامي تواريخ جي ڄاڻ سڃاڻ کان ايترو لاتعلق نظر ڪونه ايندا ۽ نه وَري محمدن مذهب کي ڌڪار ۽ نفرت سان ڏسن ٿا ، جيئن هندو ليکين ٿا. هونئن روحاني آمريت به اسان جي قومي آدرش جو هڪ اڻ ٽٽ حصو آهي. ايئن ڪٿي چئجي ته اها غليظ طرز جي روحانيت (مذهبي طبقي جو تسلط) پڻ ظاهر ظهور محمدن ازم سان ناتن جي وچ ۾ رنڊڪ بڻجي بيٺل آهي. ان کان سواءِ پيغمبر اسلام ۽ بابت جيڪا به تعليم ۽ ڄاڻ سڃاڻ ڏني وڃي ٿي سا مڪمل طور اڻ ڄاڻائي جو مجموعو آهي، جنهن ڪري سراسري طور عام پڙهيل هندوءَ کي اسلام بابت ڄاڻ /معلومات نه هئڻ برابر آهي ، ۽ نه وَري انهيءِ انقلاب جي مهابي آيل تهذيبي حاصلات جي آگاهي آهي. ان ڪري ضروري آهي ته مروج وَهم ، وسوسي ۽ بيهودگي جهڙي سوچ ۽ فڪر کي ننڍڻ گهرجي .

اهڙي طرز جي وهم، خيال ۽ گمان جي هڪ ٻئي سان ڇٽاڀيٽي هندوستاني عوام جي قومي ايڪتا لاءِ سود مند هئڻ سان گڏو گڏ سائنس ۽ تواريخي سچائي لاءِ پڻ ڪارائتي آهي. ائين اسلام جي

ثقافتي اهميت بابت نُر ۾ درست شناسائي حاصل ڪرڻ، هندوستاني تواريخ جي هن نازڪ دور ۾ اهم آهي.
عظيم تواريخدان گبن، اسلام جي اوسر ۾ ڦهلاءُ بابت لکي ٿو: (هڪ اڻ وسرندڙ ۽ يادگار انقلاب آهي جنهن دنيا جي قومن مٿان جديد نشان ۽ ڪردار ڇڏيا آهن.) هڪ عام ماڻهو تپرس ۽ تعجب ۾ پئجي وڃي ٿو ته ڪيئن چوهائيءَ سان، ٻن عظيم سلطنتن کي ڏانواڊول ڪندڙ، عرب جي رڻ پٽ مان خانه بدوشن جو هڪ ننڍڙو گروهه، جوش ۽ جولان وسيلي هڪ نئين عقيدي جو داعي بڻجي چانئجي ويو. محمد، وحدانيت جي ناتي سان امن جي جنهن پيغام کي پکيڙڻ جي جدوجهد ڪئي، ان کي سندس پوئلڳن پنجاهه وَرهين جي مختصر مدي ۾ اسلامي جهنڊي کي هڪ پاسي هندوستان جي ڪنڌ تائين ته ٻئي پاسي پونوچ سمنڊ جي ڪناري تي کوڙي ڇڏيو. دمشق جي پهرين خليفي جي سلطنت جون حدون ايتريون ته وسيع ۽ عريض هيون جو اٺ جي سواريءِ تي هڪ پاسي کان ٻئي پاسي تائين پهچڻ لاءِ پنج مهينن جو عرصو درڪار هو. مطلب ته پهرين صدي هجري جي پڄاڻيءَ تائين، انهيءِ عقيدي جي ڪمانڊرن کي طاقتور حڪمرانن جي حيثيت حاصل ٿي وئي .
ائين ته هر هڪ نبي عام ماڻهن کي رغبت ڏيڻ خاطر پنهنجي دعويٰ بابت معجزن کان به ڪم وٺندو رهيو آهي. ان ڳالهه کي ذهن ۾ رکندي محمد عربي ڏانهن ڏسجي ٿوته سپئي نبي جيڪي ڪائنس اڳ آيا، انهن ۾ سپني کان نرالو ۽ منفرد لڳي ٿو . جو هن پنهنجي عمل ۽ ڪردار جي ڪرشمي سان ڪاميابيون حاصل ڪري ڏيکاريون. ان ڪري ائين چوڻ ۾ ڪو به هرجُ ڪونهي ته اسلام جو معجزو ٻين سپني معجزن کان وڌيڪ اثرائتو ثابت ٿيو. آگسٽس جي رومي سلطنت جنهن کي سندس پوئٺر بهادر تريجن(Trajan) وسيع ڪيو، ان کي به

پنهنجي عروج ماڻ لاءِ پريا ست سو ورهيه لڳي ويا. اِن هوندي به رومي سلطنت انهيءَ مهانتا عظمت کي ڇهي نه سگهي جيڪا عربي شهنشاهيت هڪ صديءِ جي مختصر مُدي حاصل ڪئي. سڪندر اعظم جي شهنشاهيت کي هڪ صديءَ جي مختصر عرصي (خدا جي تلوار) آڏو جهڪڻو پيو. اڄو ته ڏسون ته جديد توراِيخ نويس، اسلام جي اوسر کي کهڙن اسرارن سان تعبير ڪن ٿا:

”اهڙو علائقو جتي ڪنهن به عربي رياست جو نانءُ نشان نه هئو، نه ڪنهن منظم فوج جو پتو ڪُرو نه وري گڏيل سياسي مفادن جي ڪشش موجود هئي. ڇو ته عرب گهڻي ڀاڱي شاعر، خواب خيال جا دلداده، ويڙهاڪ واپاري ته هئا پر سياست جي داءَ پيچ کان اڻ واقف هئا. عربن وٽ ڪو اهڙو مذهب به ڪونه هئو جيڪو کين مضبوط مستحڪم بڻائي سگهي. ڪنهن مضبوط مرڪز جي به اڻ هوند هئي. هنن وٽ بت پرستيءِ جو به طريقو رائج هو. پر هڪ سو ورهين کان پوءِ اهي گمنام وحشي دنيا سپر پاور طور جاءِ والارڻ سوڀارا ٿي ويا. انهن شام فتح ڪيو، ايران تي قبضو ڪري قير قار اٿي چڙي ان کان سواءِ الهندي ترڪستان پنجاب جي ڪجهه ڀاڱن تي پڻ مالڪي حاصل ڪئي اهي بازنطين بربرن کي وراڪو ڏيندي آفريڪا کي وَرائي ويا اسپين حاصل ڪيائون. اولهه فرانس کي دڙڪا ڏيڻ لڳا ته اوير قسطنطنيه کي ٽَڪڻ لڳا. هنن جا جنگي جهاز اسڪندريه شام جي گودين ٺهڻ لڳا، جيڪي يونوچ سمنڊ جي پاٽيءَ رستو چيرڻ، يونان جي پيٽن تي ناڪابندي ڪرڻ بازنطين سلطنت جي سگهه کي چئلينج ڪندا رهيا. ايئن سندن فتوحات جو دائرو ايڏو ته سولائيءَ سان پکڙجڻ لڳو جو رڳو ايرانين بربرن مزاحمت ڪئي. اُنين صدي جي اڳياڙي ته ائين محسوس ٿيڻ لڳو ته ڪا به اهڙي سگهاري قوت نه هئي جيڪا هنن جي فتوحات جي آڏو سينو ساهي بيهي. يونوچ

سمنڊ جو علائقو رڳو وڃي رومي ڏنڊ تائين محدود ٿي ويو. اهڙيءَ ريت يورپ جي هڪ ڪنڊ ڪان ٻي ڪنڊ تائين جيڪي به عيسائي رياستون هيون انهن کي محسوس ٿيڻ لڳو ته هڪ نئين نکور تهذيب سان سندن ٽڪراءَ آهي.“

(ايچ اي ايل فشر ، ”تواريخ يورپ“ صفحو 137-138)

سوال آهي ته اهو حيرت انگيز معجزو ڪيئن رونما ٿيو؟ انهيءِ سوال ڪوڙ سارن تواريخدانن جون متيون منجهائي ڇڏيون. ڇو ته اڄ جي تعليم يافته دور انهيءِ دليل کي به رد ڪري ڇڏيو آهي ته اسلام جي اشاعت ڦهلاءُ سڌريل سهپ وارن قومن تي تعصب جي ڪري ٿيو. دراصل اسلام جي فتح مندي سندس انقلابي اهميت اهليت سان لاڳاپيل هئي. جنهن عام لوڪن سماجي توڙي اقتصادي طور پيڙهيل طبقن لاءِ نااميدي نراسائيءِ جي تهذيبي وايومنڊل رهنمائيءَ جوڪردار ادا ڪيو. ڇو ته پراڻيون تهذيبون جن يونان، روم ، ايران ، چين هندوستان اچي وڃن ٿا، سي طبقاتي فرق جي بنياد تي زوال جمود جي زمري اچي ويون هيون.

باب پهريون

اسلام جو مول ۽ مقصد

اسلامي تواريخ جا نقاد سدائين، انهيءِ نڪتي تي زور آزمائي ڪندا رهن ٿا ته اهو سچو ڪار وَهنوار فوجي اگرائيءَ وسيلي حاصل ڪيو ويو هئو ۽ اهي هميشه اسلام جي انقلابي اهميت کي لئه مٿي ڪرڻ ۾ غلطان رهندا اچن ٿا. جيڪڏهن عرب خانه بدوشن جي فوجي فتوحات کي اسلام جو تواريخي ڪارنامو ڄاتو وڃي ته پوءِ ان کي هڪ منفرد/جداگانه تواريخي علامت نه سمجهڻ گهرجي. ڇوته باربيرن جي ڦر لٽ، سٿين جون ڪاهون، گاٿڪ، هُن ۽ منگولن جا حملا به انهن عربي فتوحات سان ٺهڪي اچن ٿيون. پر انهن طوفاني لهرن ۾ عربن جي مذهبي جوش جنون ۾ تمام وڏو فرق آهي. اهو هيئن ته پهرين (مٿال واري) ڪاهن جي وسيلي مجموعي طور موت، تباهي ۽ بربادي جا آثار ڇوڙس ڇوڏاري پکڙجي ويا. جڏهن ته پوئين (اسلامي/ عربي) طرز جي اٿل پٿل فطرتي طور هڪ اهڙي نقيب جي مڃتا ماڻي ، جنهن انساني تمدن جي تواريخ ۾ هڪ شاندارباب جو اضافو ڪيو. ڪنهن به مول ۽ مقصد جي رَسائي تائين پڄ ڏاهه /تباهي جو به هڪ اضافي ڪردار هوندو آهي، جيڪو اڳوٽي جي خاتمي ۽ نئين جي اڏاوت ۾ ميدان هموار ڪرڻ ۾ هٿ ونڊائيندوآهي. اهڙي طرز جي تباهيءَ جو مکيه مقصد هوندو آهي ته سيزر ۽ قيصر جي جهرندڙ ۽ مقدس جاه وجلال کي ڏاهڻ ته جيئن ان تباهيءِ جي آثارن منجهان انسان ذات جي ڄاڻ ۽ ڏات جي مال خزانن کي يڪجا ۽ محفوظ ڪري سندس پونئيرن/وارثن جي نيڪي ۽ ڀلائيءَ لاءِ ڪتب آڻجي.

عرب خانه بدوشن جي هيڏي ساري جدوجهد منجهان اها مراد وٺڻ نه گهرجي ته اهو اسلام جي

مخصوص سڃاڻپ جـو هڪ حصـوآهي. بهرحـال هنن جـو پورهيـو ۽ جدوجهـد، اسـان جي سـوچ کي انهن اسرارن جي ڄـاڻ لاءِ زور بـار وجهي، ڪشـش پيـدا ڪري ٿو ته انهن سببن جي ڳـولا ڪيـون، جنهنڪـري تواريخ ۾ هيڏي اُرمـاڙ ۽ ڦـير ڦـار آئي هـئي. سچ پچ "خدا جي فـوج" جـو ڪرشـماتي ڪـارج، اسـان جي مشـاهدي واري حِس کي عـبرت ۽ اچـرج ۾ وجهي ڇڏي ٿـو ۽ اڻ تڻ پيـداڪري ٿـو تـه تـواريخ جي هڪ شـاگرد جي حيـثيت ۾ اسـلامي انقلاب جي شـاندار حاصلات متعلـق معلومـات حاصـل ڪـرڻ لاءِ محمـد جي پوئلڳن سوڌو سپني کي نيندِ ڏئي ٿو. جيتــوڻيڪ، نـبي جي پـوئلڳن جي اعليٰ فتوحـات کي نظرانـداز ڪري نه ٿو سگهجي، پر وڏيڪ ساراه ۽ واکاڻ لائــق جدوجهد يـا ابتـدا پيغمـبر اسـلام جي پنهنجي محنت جو ثمر آهي جو هُن هڪ جماعت پيدا ڪري سماجي ۽ تمدني کيتر ۾ انساني تاريخ جون مثـالي تبـديليون آنديون. ان ۾ شڪ نـاهي تـه هُن سياسـي ايڪتـا لاءِ هڪ سازگار ماحول کي جوڙيـو ۽ نـتيجي ۾ معاشـي اوسر ۽ روحـاني تـرقيءَ لاءِ هڪ دور جـو آغـاز ٿيـو. ائين عظيم الشـــان رومي ۽ ايـــراني ســـلطنتن جي پڄـاڻيءَ سـان هڪ نـئين سـماجي فرمـان/ آرڊر (social order) لاءِ جديد آدرشن ۽ فڪـرن سـان راهه هموار ٿيڻ لڳي. اِيل ردوبدل جـو مکيـه ڪـارڻ هئو ته آتش پرستيءِ جي وهم ۽وسوسـن ۽بـدبودار يوناني چرچ، ايران توڙي باز نطيني شهنشاهيتن جي روحاني ۽ سـماجي زنـدگيءَ کي انـدران ئي انـدران ڪـاري خـراب ۽ پتـو ڪـري ڇـڏيو هئو، جنهن ڪـري اخلاقي ۽ شعوري ترقيءِ ۾ جمود اچي ويو هو. انت ته محمـد ۾ جي سـگهاري توحيـد واري عقيـدي جي طفيل، خانه بدوش عربن جي خوفناڪ شمشيرن نه رڳو عرب قبيلن جي بت پرستيءَ کي نيست و نابود ڪري ڇـڏيو ، پـر سـاڳئي وقت اهـا سـموري هلچـل تـواريخ ۾ انسـان ذات جي چوتڪـاري جـو هڪ اهم حصو ثابت ٿي. ڇـو تـه زرتشتن ۾ بـديءِ جي عنصـر جي واڌ ۽ عيسـائيت جي بگڙجنـدڙ عقيـدن، ڪـوڙ ۾

ڪپت جي اسرار فروشي، موتمار بيمارين، خانقاهي سوچ ۽ پوڃا پاٺ جي طريقن انساني ماحول کي نستو ڪري ڇڏيو هو. انهن بچڙاين ۽ بدعتن جي خاتمي ۽ سر ڪوبيءَ لاءِ عرب خانه بدوشن جي تپرس ۽ وجهندڙ فوجي سرخرو ئي ڪين تواريخ ۽ انسانذات جي ترقي ۽ خدمت لاءِ اهل ۽ لائق ثابت ڪيو.

يونان جي شاندار تهذيب ۽ ورثو، رومي سلطنت جي ويران کنڊرن ۾ دفن ٿي ۽ عيسائيت جي اسرارن جي اونداهيءَ ۾ گم ۽ غائب ٿي وئي. نيٺ هڪ عظيم مول مقصد خاطر يورپ واسين وچين دور ۾ پنهنجي بيش بها اباڻي ورثي جي مالڪيءَ لاءِ کنڊ ڪٽڻ شروع ڪيو ۽ هڪ يادگار تهذيب جي نئين سراڏاوت ڪرڻ جي ابتدا ڪئي. انهيءَ جديد تهذيب جو به لڳ لاڳاپو عرب خانه بدوشن /بدوين جي فوجي رمزن، سياسي ۽ سماجي جوڙجڪ ۽ اسلام جي وحداني اصولن سان هئو. اسلامي تلوار، جنهنجو ظاهري ڏيک ته ڌٽي سڳوري جي فرمانبرداري هئو ، ان جو اصل مقصد هڪ نئين سماجي سگهه (social force) لاءِ ميدان هموار ڪرڻ يا هڪ نئين شعور جي خوشبوءِ ۽ سرهاڻ جي پکڙجڻ جو اعلان هو، جنهن تحقيق ڀين مذهبن ۽ عقيدن جي دفن ٿيڻ لاءِ کڏ کوٽي ڇڏي.

اسلام، بنيادي طور هڪ مذهبي قوت سان واڳيل فڪر کان وڌيڪ سياسي تحريڪ جو پڙلاءِ هو. ان لاءِ ابتدائي تواريخي دور ۾ لازمي هو ته عرب جي رڻ پٽ ۾رهندڙ رولاڪ قبيلن کي ايڪتا جي تسبيح ۾ پوئڻ خاطر مذهب جي وحداني فڪر کي استعمال ڪيو وڃي. ائين ڏسندي وائسندي اهو سياسي ۽ مذهبي وحدانيت پرست عقيدو پنهنجي پد جي مڃتا جو اعلان ڪندي اهڙو جهنڊو بڻجي ويو، جنهنجي ڇانوري هيٺ ، ايشيا ۽ افريڪا ۾ رومي سلطنت جا هڙئي پرڳڻا اچي ويا جيڪي قديم سماجي آرڊر /فرمان جي زوال منجهان بچي نڪتا هئا. اهي ماضيءِ جا انقلاب پنهنجي حيثيت وڃائي

ويندا ساڳيءَ ريت عيسائي عقيدو به پنهنجو انقلابي جوهر ۽ اتساهه وڃائي، آدرشي نقطه نگاه کان به سماجي زوال يعني رهبانيت اختيار ڪئي ۽ هڪ جهرندڙ سلطنت جو ٿنڀو ۽ ٽوٽي بڻجي پيو. ائين مسيحي مذهب جي مسخ ٿيڻ جي ڪري جيڪو سماجي گهوٽالو /بحران پيدا ٿيو هئو ته اهڙي صورتحال ۾ عرب واپاري اميد ۽ چوٽڪاري جو سنيهو کڻي آيا. انهن رومي دنيا جي ڍهندڙ ۽ بدبودار سلطنت جي ٻاهران اچي خيما کوڙيا ۽ پوءِ نيڪ ناميءَ سان اڳتي وڌي آيا. ٿورن لفظن ۾ چئجي ته (اسلامي انقلاب) انسان ذات کي بچائي ورتو.

هڪ جڳ مشهور اسلامي تواريخ نويس محمد جي مشن بابت هيئين ريت لکيو آهي:

”هن ڄاڻي وَرتو هو ته قوم هڪ وڏي لهر وانگر اصلاح جي اوسيئڙي ۾ ۽ ڄاڻ ۽ اقتدار جي خواهش ۾ سرگردان آهي. انهيءَ لکل جوش ۾ جولان جنهن عرب عوام جي ذهن کي ڏونڌاڙي ڇڏيو سو محمد جي مشن لاءِ لاڀائتو بڻيو. انهيءَ صورتحال ٻين نبوت جي دعويٰ ڪندڙن کي به اتساهه ڏنو جيڪي سندس دور ۾ ظاهر ٿيا“ (Okely:History of Sarcens)

اهي ماڻهو جن جي نظر ۾، اسلامي تواريخ مذهبي تنگي جي اظهار طور خانه بدوشن جي ٽولي ٻاران استحصال ۽ جبر جو هڪ طريقو آهي ، اهڙي سوچ رکندڙن لاءِ ائين ئي چئي سگهجي ٿو ته آهي يا ته اڻ ڄاڻ آهن يا وري ڏسي وائسي لنوائي رهيا آهن . ڇو ته محمد جا وارث جن پاڻ کي مڪمل طور ديني ۽ دنيوي فتوحات سان وابسته ڪري ڇڏيو، سي انهن انسان دشمن وحشين جهڙوڪ : اٽيلا، چنگيز يا تيمورلنگ وارن کان ڪردار ۽ ماڻهپي جي لحاظ کان وڌيڪ سلڇڻا ۽ سيبائتا ڏسڻ ۾ اچن ٿا . ڇاڪاڻ ته هو انسانن کي هڪ الله سان وابسته ڪرڻ جي هڪ مقصد، مراد ۽ روحاني آجپي لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا. ائين به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته

هنن جي دينداري ڪٽي وسوسي جي وڪــڙ ۾ اچي پــئي وئي . ان هونــدي بــه اُنهن تي منــافقت ۽ عياري جا داغ لڳل ڪونه هئا. حضرت محمــد پنهنجي سپاءَ جي طريقن سان مذهبي شدت پرستيءَ ڪي به سـخاوت، سـوچ ۽ مشـاهدي جي نرمـائي ۽ نمرتـا ڏانهن مائل ڪيو. هنن ۾ ذاتي خود غرضي جـا جيـوڙا ڪونه هئا ۽ نه وري هو خداترسيءَ جي پــردي پويــان لوپي هئا.

تـــواريخ ۾ ايمـــان وارن جي پهـــرين ڪمانـــدر / خليفي ابــوبڪر جهــڙي مخلص ۽ ســچار شخصــيت شايد ئي ڪا ٻي هوندي؛ هو خدا جي فوج کي تاڪيـد ڪندي چوي ٿو ته انصاف ڪيو ، ظلم ڪنـدڙ ڪـڏهن به خـوش نـه گذارينـدو ، هڪ سـورهيه وانگـر مـرڻ قبوليو پر آڻ نه مڃيو، ٻاجهارا ٿجو، پوڙهن ، عورتن ۽ ٻارن جي قتل کان پاسو ڪيو . ميويـدار وڻن، کيتن ۽ ڍڳن ڍورن کي ناس ڪـرڻ کـان بـه پرهـيز ڪيـو. دشمن جي اڳيان زبان جا ڏٽي ٿجو. انهن ماڻهن کي ايذائڻ کان هٿ پـري ڪيـو جيڪي گوشــه نشـيني ۾ گذاري رهيا آهن.

هــر جـاءِ تي بـدوي حملـه آورن جي اُنهن مـاڻهن آجيــان پــئي ڪــئي جن کي هُنن بــازنطين جي بــد اخلاقي، ايرانين جي عذاب ۽ ڪرستانن جي ڪـوڙ ۽ ڪپٽ کان آجو ڪرايو پئي. اهي ايمـان وارا، نـبي ۽ جي انقلابي تعليم سان وفادار ۽ خليفي جي حڪمن جي پيروي به پابندي سان ڪري رهيا هئا. ان ڪــري بدوي عرب، مفتوح لـوڪن جي همـدردي ۽ سـهڪار حاصـل ڪـرڻ ۾ ڪاميـاب ٿينـدا ويـا. اهـو سـمجهڻ گهرجي ته ڪو به حمله آور اوستائين مفتوح قــوم ۾ پنهنجا پير پختـا ڪـري نـه سـگهندو جيسـتائين ڪيس اُنهن جي پذيرائي حاصل نه ٿيندي.

ٻــئي خليفي عمر ، جنهن جي شــوخ شهســوارن هڪ پاسي ايراني سلطنت تي شاندار سوپ ماڻينـدي وجي درياهه دجله تي جهنڊا کوڙيا ته ٻئي پاســي وري رومي ســرڪار جي مکيــه شــهر اســڪندريه جي مالڪي هٿ ڪـئي. پـر جـڏهن خليفـو هڪ فـاتح جي

حيثيت ۾ بيت المقدس ۾ داخل ٿيو ته اٺ تي سوار ۽ سـندس ڪُـل مـال ۾ هڪ ڏاس جوخيمـو ، ٿيلهـو اٽي جو، ٿيلهو ڪجور جو، ڪاٺ جو پيالو ۽ پـاڻيءِ جي ڪلي ساڻ هئا. گبن، پنهنجي لڪڻين ۾ ايران ، عراق ، شـام، فلسـطين ۽ مصـر جي فـاتح جي سـادگي، دينـداري، مساوات ۽ سچائيءَ جي ساراهه ڪندي چوي ٿوته:

”هو جنهن به جاءِ تي ڏاپو ڪندو هئـو تـه بنـان ڪنهن فـرق جي سـپني همسـفرن کي پنهنجي سادي دسترخوان تي دعوت ڏئي گڏ ويهاريندو هو ۽اهو ڪاڏو هڪ گڏيل دعا سـان نـوش ڪيووينـدو هو. پـر لشـڪر ڪشـي ۽ سفر ۾ سندس انتظامي اختيـارن جـو نرالـو انداز ۾ نياءُ انصاف جـو هڪ نمونـو هـو. هن گهٽين ڙالن جي عياشي واري رواج ۾ سڌارا آندا، جيڪا بـدعت عـربن ۾ ڦهـل وقت کـان مروج هئي. مـاڻهن کي خـراج وصـول کـرڻ جي زور ۽ زبردستي واري ظالماڻي طـريقي کـان آزاد ڪيــو ۽ بــدوين کي عيش ۽ آرام واري گذر سفر کان پاسيرو رکڻ لاءِ سـختي کتب آڻڻ ۽ ڪابه ڪٿر ڪانه ڇـڏي ۽ سـندن رهـڻي ڪهـڻي جي عمـل کي سـادگي سـان وابسته ڪيو.“

(گبن: رومي سلطنت جو زوال ۽ تباهي)

خالد، جنهن کي نبي (خدا جي تلوار) جـو لقب عطـــا ڪيـــو هـــو، هن جي بهادرانـــه ڪارنامن جي ڪري عربستان، عراق ۽ شام جا ملڪ اسلامي جهنڊي هيٺ آيا. پـر جـڏهن فـوت ٿيـو تـه سـندس مـال ملڪيت ۾ هڪ گهـــوڙو، هٿيـــار ۽ هڪ غلام هئـــا. پنهنجي جـوانيءِ ۾ ناماچـار ڪمائينـدڙ خالـد چيـو (ايئن درسـت ڪــونهي تــه ملڪ شــام جي خوشـحالي يـا دولت جي حــرص ۽ هــوس منهنجي اندر ۾ اتساهه پيدا ڪيـو تـه پنهنجي سچي جمار مذهب جي عظمت لاءِ سـونپي ڇـڏيان. مـان تـه ڏٺي سـڳوري ۽ نـبيءَ جي

رضا خاطر سڀ ڪجهه ڪري رهيو آهيان.)
(رڪارڊ ڪيل : تواريخ نويس ابوالفدا)

مصر جو فاتح عمرو بن العاص، جيڪوپنهنجي شاعراڻي مزاج سان گڏوگڏ هڪ سورهيه سرواڻ جي به وصف رکندڙ هو. هن پنهنجي خاص رپورٽ خليفي عمر رضه ڏانهن اماڻيندي لکيو : ”ماڻهن جا هشام زمين جي متاچري تي ائين چانيل آهن جو انهن کي ماڪوڙن جي فوج سان تشبيهه ڏجي ته وڏاءُ ڪونه ٿيندو انهن جيڪا سستي ڪاهلي گهر ڪري وئي آهي ان لاءِ سولو آسان طريقو ته چهبڪ جو استعمال آهي. پر هتان جو امير طبقو پنهنجو حصو انهن پورهيتن مالڪن يا ڌرين کان ڏاڍ مڙسي وسيلي حاصل ڪرڻ ڪابه لڄ حجاب محسوس نه ٿو ڪري“. اهڙي صورتحال وقت جي تقاضا هئي ته وڪ اڳيرو وڌائجي، چالاءِ ته انهيءَ قديم تهذيب جي طرز سماجي مساوات جي فڪر سوچ جي اڻ هوند عروج تي پهتل هئي، ان جي نتيجي پورهيت طبقو جيڪو غلامن يا شودرن جي شڪل موجود هو سو متئين طبقي لاءِ جبر استحصال ورتل هو. انهن کي مشڪل سان انسان سمجهيو پئي ويو. اقتصاديات جي پراٽي فرسوده سرشتي پهرين خليفي جي فرمان مطابق انقلابي تبديليون آنديون ويون، جنهن سان پورهئي جي اهميت اڀري آئي. ائين جڏهن پورهيت طبقي جي پورهئي سان ناٽي جي اپت واڌارو آيو ته اهو ناٽو خود بخود واپار لاءِ تحريڪ جو ڪارڻ بڻيو. مصر جي گورنر عمرو بن العاص پنهنجي انتظام اختيارن کي فرعونن بطليموسن جي ڌرتيءَ تي اصلاحات سڌارن کي اهڙو ته سيبائتي ڍنگ سان لاڳو ڪيو جو اقتصادي امتياز جي خاتمي سبب ان جي سوچ ساچاهه تي از خود سرهائي محسوس ٿئي ٿي. ٿلهي ليکي ته مصر جيڪو صدين کان يونانين رومين جي ڦر لٽ جو نشانو بڻجندو پئي آيو. سو مسلمانن جي اقتدار اعليٰ سبب خوشحال بڻجي ويو. اهڙا ڪوڙ سارا ثبوت ملن ٿا،

جنهن مان پتو پوي ٿو ته اهي ماڻهو (مسلمان) وحشين وانگر انساني قتل عام ، لٽ مار ڪرڻ ، ظلم ۽ جبر کي مذهب جي نالي ۾ استعمال ڪرڻ کان ڪوهين ڏور هئا. ان کانسواءِ سندن فتوحات جو مدو مختصر رهيو، پر علم، ڄاڻ ۽ ڪلچر جي اوسر جو سلسلو شروع ٿيو جنهن جي سرپرستي خليفن ۽ سندن آزاد توڙي ڏن ڀريندڙ بادشاهن ۾ ٿيڻ لڳي. انهيءِ آڌار سان ڏسبو ته جنگي دور جو خاتمو، نبيءِ جي آمد کان پوءِ هڪ سو ورهين جي ٿوري عرصي ۾ پڄاڻي تي رسي ويو، جڏهن عباسين، بغداد يعني (امن جو شهر) ۾ خلافت جو پايو رکيو ته عربن جي فوجي حڪمت عملي ۾ چرپر قدرتي طور ڏورانهن علائقن کي محفوظ ۽ سلامت رکڻ تائين محدود ٿي وئي.

بهرحال عرب بدوين جي سخت مزاج ۽ سوچ ويچار ۾ وقت جي وٿيءَ ۾ خوشحالي جي ڪري ماٺار ايندي وئي. هنن جنگين وسيلي خوشحالي ماڻڻ واري ڪارج / سلسلي کي ترڪ ڪري وڻج واپار ۽ صنعت ڏانهن ڌيان ڏنو. ايئن نالي ڪمائڻ خاطر ڌرتيءِ تي جنگ وجدل کي بر پا ڪرڻ جي برعڪس سائنس ۽ ادب جي ڳولا ڦولا لاءِ پاڻ کي راغب ڪيو. هتي هڪ وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته خوشحالي آڻڻ منجهان اها مراد ڪانه هئي ته هڪ خدا۽ رسول جي نالي ۾ مذهبي فرقيواريت جا ڪوپا اکين تي چاڙهڻ ، پر سماج جي خوشحالي ۽ گهرو زندگيءَ جي سڌاري لاءِ جدوجهد ڪرڻ هو، جنهن ڪري جنگ ۾ ويڙهاند عرب بدوين لاءِ مستقبل ۾ اتساهه، خوشحالي ۾ فخر جو وسيلو ڪانه رهي هئي. ڇو ته هنن کي سڌ پئجي وئي هئي ته سندن دائمي خوشحالي هن دنيا ۾ امن امان قائم ڪرڻ سان ڳنڍيل آهي جنهن جي ناهڻ ۾ سندن جي وڏڙن جي جرئت ۽ مردانگي به شامل آهي. لا شڪ اهي سورهيه ۽ سورما جيڪي ابوبڪر ۽ عمر سان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏئي جنگ جي ميدان ۾ مذهبي سوچ سان وڙهيا هئا ۽ ان لاءِ ڌرتي تي

رتوڇاڻ به ڪئي هئي، انهن جي پوئـرن ڇـاڏي ورتـو هئو ته مانائتو پد واپـار ۽ صـنعت آهي پـر اجـان بـه منافع بخش وهنوار سائنس ۽ فلسفو آهن.

نيٺ سـانده ٿي سـو ورهيـه امن، خوشـحالي ۽ تـرقي جـا جـيئن ئي پـورا ٿيـا تـه عـرب بـدوين جي شجاعت ۽ دليري وري پڙڪـو کـاڌو جـڏهن عيسـائي حملي آورن گمراهـه ڪنـدڙ صـليبي لڙايـون مسـلط ڪيون. اڳـتي هلي مسـلمان فـاتح قـرآن جي بـڌايل ضابطن کان لنوائي پنهنجي سِرِ ڦـر لٽ، ٺڳي ، جـبر ۽ ڏاڍ جا ساٿاري بڻيا ته اقتدار جون واڳـون کسـجي وڃ ايشـيا منجهـان آيـل وحشـي منگـولن جي سـپرد ٿيون. انهيءَ ردوبدل جـو مکيـه ڪـارڻ اهـو هئـو تـه عرب ڪلچر تي علم ۽ عقـل جي فـروغ کـان وڌيڪ آسائشون ۽ عياشيون حـاوي پئجي ويـون، ۽ اهـڙين روايتن کي فخريه نموني اسلامي ورثـو ڄاڻـايو ويـو، جنهن ڪـــري هـــو انقلاب جي بنيـــادي آب و تـــاب ۽ جوهر کان محروم ٿيڻ لڳا ۽ ائين تاتـارين ۽ تـرڪن جي ظالمانه وهنوار ۽ ڪسـب جـو هڪ حصـو بڻجي ويا .

اسلام بابت تواريخ جي حوالي سـان اهـڙا افـواه پکيڙڻ متيون منجهائڻ برابر آهي ته هن جو واسطو جنـگ وجـدل سـان آهي، ان لاءِ هـتي اهـو سـمجهڻ ضروري آهي ته محمد رڳو بدوي بهادرن جو نبي نـــه پر عرب واپارين جو به نبي هـو. ان ڪـري هن جنهن مثالي ضابطن سان اسلام کي سنواري ۽ سـينگاري پيش ڪيـــو تنهن کي اڄ جي رائج وهم ۽ وسوســـن وسيلي مسخ ڪرڻ جي ڪوشـش ڪـئي پـئي وڃي. اسلام جي لغوي معنيٰ آهي تـه امن قـائم ڪـرڻ لاءِ هڪ الله جي وحدانيت جـو ويسـاهه ۽ وچن ڪـرڻ ، ان لاءِ بت پرسـتي جي بـدعتن کي رد ڪـرڻ جيکي هڪ انســان کي رب جي هيڪــڙائي کــان گمراهـــه ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿيون. ان لاءِ ضروري ڄـاتو ويو ته عرب قبيلن جي ٻـڌيءَ وسـيلي زمين تي امن امـان قـائم ڪجي. ڇـو تـه انسـان ذات لاءِ امن هڪ ضـرورت ۽ عظيم وکر پڻ هـو. اهـا امن امـان جي

بنيادي خواهش عرب واپارين جي پڻ هئي تـه جـيئن امن جي وايـو منـدل جي ڪـري واپـار ۽ واڌارو ٿي سـگهي. دائمي امن لاءِ لازمي هئـو تـه زوال پـذير رياستون ۽ اجهامندڙ مذهب جيڪي لڳا تـار لـڙاين ۾ لا حاصل انقلابن جي پنڊي ۾ ٻاهه ٻاريو ويٺا هئا انهن جـو انت ۽ پڇـاڙي اَڻڻ . ايئن محمـد جنهن امن جي عقيـدي / مـتي جـو ڦهلاءَ پنهنجي رياست ۾ ڪيـو ان کي بدوي خانه بدوشـن پنهنجي بهـادري ۽ شـجاعت وسيلي ثمر قند ۽ اسـپين جي پـرانهن علائقي تـائين پهچائي ڇڏيو.

اها عالم آشـڪار ڳالهـه آهي تـه جيڪـو بـه ملڪ عـربن جي مـاتحتي هيٺ پـئي آيـو ان جي اقتصـادي حالتن يعني صنعت ۽ زراعت ۾ چوهائي ايندي پـئي وئي. ائين عربن جي واپاري مزاج کي ڇڻ تـه ڪنهن به اسلامي رياست جو جوهر سـمجهيو ويـو. ان جي ابـتڙ رومي دنيـا ۾ ٻين قـديم تهـذيبن جـا حڪمـران پيــداوار جي بدلجنــدڙ ذريعن کي اجـــايو ۽ عبث سمجهڻ سان گڏوگڏ واپار ۽ صنعت جي طريقن کي ته ڌڪار ڀريل نظرن سـان ڏسـڻ جـا عـادي ٿي ويـا هئا، جنهن ڪـري جنـگ ۽ جنگي حـرفتن کي پنهنجي لاءِ عزت ۽ وڏائي جو باعث سمجهندا هئـا. هـوڏانهن وري عربن ۾ هڪ جداگانه جبلت سـانپيل هـئي. اهـو هيئن ته خانه بدوش رهڻي ڪهڻي جي ڪـري محنت، مشقت ۽ پورهيو هنن لاءِ ڇڻ ته آجپي جو نمونو هو. ان ڪـري ڇـتيءِ ريت سـمجهه ۾ اچي ٿـو تـه هڪ اسـلامي رياسـت جـا سـماجي آدرش ٻين پـراڻين رياستن کان جداگانه طـرز جـا هئـا. ڇـو تـه اسـلام، صـنعت جي پـٺيرائي ڪـئي ۽ فطـرت جي مهربـانين کي ڪـولي نـروار ڪيـو. انهن واپـار کي هـٿي ڏيڻ ۾ مانـائتي پيشـي جـو پـد ڏيڻ سـان گڏوگـڏ ادب ۽ سائنس جي کوجنا لاءِ به نت نوان تجربا ڪيـا. بغـداد جا خليفا ته پنهنجي سر به وڏن واپاري گهراڻن سان تعلق رکنـدڙ هئـا. اهـڙي ريت بخـارا ۽ ثمـر قنـد جي درٻارن جـو مهـذب ۽ شائسـته نظـارو، آفريڪـا جي فاطمي حڪمرانن جي سخاوت، اسپين جي حاڪمن

جــو ڏيـڍيو ظالماڻي طـرز سـان اڳاڙيـل ٽئڪس تي مداريل نه هو پر انهن جو وهنوار واپـار ڪي همٿـائڻ هو.
هــونئن ڪجهــه مخصــوص حــالتن هيٺ واپــار، روحاني انقلاب لاءِ پڻ هڪ ذريعو هوندو آهي، ان جو چٽو مثال آهي ته عـرب واپـارين جي سـهڪار سـان وحدانيت يا محمدن ازم جو پايو پيو. سچ پچ تـه رڻ پٽ جي رولاڪ خانــه بدوشــن □ ايــڏو تــه جــذبو □ جولان آيريو جو تــواريخ جي هڪ مختصر دور □ هڪ خوشحال □ عظيم الشان سلطنت ٺاهڻ □ ڪاميــاب ٿي ويا. قرآني قانون، سـماجي تعلقـاتن جي ڪيـتر □ جڻ تـه هڪ انقلابي روح ڦـوڪي ڇـڏيو. پيـداوار جي ذريعي جيڪــو بــه بي پناهــه اضـافو آيــو ســو انهيءَ انقلاب جـو مرهـون منت هـو، □ اهـو سـمورو سـٺاءَ /رٿابندي هڪ نئين □ آفـاقي دور جي آمـد جي اعلان سان گڏوگڏ روحاني آسودگي جو ثمـر پڻ هو. اصــل □ واپـــار انســـان ڪي ڏورانهن ڏيهن جي مســـافري سبب سوچ □ فڪر جي دائري ڪي وسـيع □ ڪشـادو بنائڻ جو ڪارڻ آهي. ڇو تـه ڀـانت ڀـانت جي مـاڻهن سان ميل ميلاپ سبب محدود مڪاني حالتن □ ڪٽر پڻ جي حدبندين مـان واپـاري ذهن آجــو ٿينــدو آهي. هن □ ســهپ جي مــادي جــو واڌارو ، من □ ٻين لاءِ محبت □ انهن جي فڪر ڪي سمجهڻ بــابت اڻ تڻ □ آدرشن لاءِ جاڻ □ اضافو تــئي ٿــو. ائين هن □ ڪنهن به راز جي کوجنا جو تجسس □ نتيجو حاصــل ڪــرڻ جـــو حـــرص ڪين اڻ ڏٺـــل ڏيهــه ڏانهن ســـفر لاءِ اتســاهيندو رهنــدو آهي □ جــڏهن هــو زمين تي پــير رکندو آهي ته پنهنجن نتيجن جي آڌار تي اڪيون ٻوٽي ويسـاهه ڪــرڻ جي ڪيفيت جــو خــاتمو اچي وينــدو آهي □ منجهس عيب □ ثواب جي پــرکڻ جي ذهــني صلاحيت سبب ڏاهپ حاصل ڪرڻ جي چـاهت وڌي ٿي. ســوداگريءَ جــو گــورک ڌنــڌو ڪيس منجهيــل مامرن ڪي سُلجهائڻ لاءِ جــوش □ جـذبو پيـدا ڪـري ٿو. ائين هن جي اندر □ هرويــرو امــيري □ معتــبريءَ لاءِ به دلچسپي پيدا ڪانـه ٿي تـئي. هن جي دمـاغ □

نفعي حاصل ڪرڻ جي چاهت رهي ٿي. ان ڪري هڪ موه رکي ٿو ته سندس اُٺ يا غوراب، اناج ۽ مصالحن سان ستيل آهن. ائين منجهس منافع بخش حاصلات لاءِ ڪشش مستحڪم بڻجي ٿي ۽ هو سولي ۽ آسان طريقي سان پنهنجي ماڳ ۽ مڪان تي پهچڻ گهري ٿو. يعني منافعو حاصل ڪرڻ ۽ ان خفت تي جيڪو وٺ يا وڪر خريد ياوڪرو ڪرڻ گهري ٿو ان مان هو سگهارا نتيجا هٿ ڪرڻ لاءِ وکر يا وٺ ۽ پنهنجي دل جي چڪ کي ثانوي درجو ڏئي ٿو. هن جي سوچ جي مرڪز ۽ ججهي منافعي ڪمائڻ جو جزو رهي ٿو.

ڏارين لاءِ سهپ جو مادو، انهن کي سمجهڻ لاءِ سوچ ويچار ڪرڻ، ساڙ ۽ بغض کان آزاد رهڻ، لياقت يا ذهني صلاحيت جو پندار، ڪنهن به مونجهاري کي حَل ڪرڻ جي اهليت، مطلب ته انهن هڙنئي خوبين جو پندار هڪ واپاريءِ ۾ ٿي سگهي ٿو. سندس پيشي کي ٿورو عميق نظرن سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي ته اهو چڻ ته ڏاهپ ۽ ڄاڻ جي حصول جو هڪ اهم ذريعو آهي . ڇو ته ڌار ڌار ماڻهن يا وڻ وڻ جي ڪانيءَ وانگر عقيدا رکندڙ ماڻهن سان اٿ ويهه ڪرڻ سبب چڻ ته هڪ الهامي سياڻپ منجهس ديرو ڄمائي وڃي ٿي. اهو هيئن ته هڪ اک ۾ عقل جي سوچ، متروڪ ٿيل رسم رواجن يا زهد عبادت کي ڏسڻ ۽ پرکڻ، لازوال سچ جي حقيقت ۽ عظمت لاءِ راءِ قائم ڪرڻ انهن سڀني شين بابت سيلاني سوداگر جو ذهن سوچ ۽فڪر جي دائرن ۾ گردش ڪندو رهي ٿو. جنهنڪري عقيدن کي عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکيندي روايتي مذهبيت ۾ سندن سند ٿيل سوچ تي افسوس ڪندو رهي ٿو. هوڏانهن پئي پاسي روشن خياليءَ جي انهن سڀني عنصرن لاءِ عزت ۽ احترام جو اظهار ڪري ٿو، جيڪي هڙنئي عقيدن ۽ عبادتن جي گوناگون طريقن جي پويان فطري سچاين جي تلقين ڪن ٿا.

قرون وسطيٰ جي زماني ۾ وڻج واپار جا بين

الاقوامي گذرگاهه /لنگهه اهڙن ملڪن منجهان هئا جيڪي اسلام جي دائري ۽ عرب جي حڪمرانيءَ ۾ اچي ويا هئا. ان کان سواءِ اتر وارو چين جو واپاري رستو جيڪو قسطنطنيه مان لنگهندو ۽ اٽليءَ کان ٿيندو يورپ جي ٻين ملڪن ڏانهن ويندو هئو سو گهٽي پاڳي جوڪائتو، سٽين جي عذاب ۽ بازنطيني حاڪمن جي جبر کان محفوظ ڪونه هو. اڳتي هلي اجان به جڏهن عربن، شام، عراق، ايران ۽ دجله جي آسپاس جا علائقا فتح ڪيا ته انهن چين ڏانهن ويندڙ واپاري رستي کي به اتر آفريڪا ۽ اسپين جي مفتوح علائقن ڏانهن لاڙي ڇڏيو ۽ جنهن جو انت رسائي الهندي يورپ جي مارڪيٽن تائين هڪ طرف هندوستان ۽ چين جي واپار سان ته ٻئي طرف يورپ جي واڳ به عربن جي هٿ ۾ اچي وئي. هزارين واپارين جا قافلا جيڪي بيش بها مال سان سٿيل هوندا هئا سي بنان ڪنهن ڊپ ڊاءِ جي هندوستان کان ٿيندا، چين اُڪري، موراڪو ۽ اسپين تائين ڏينهن رات سفر ڪندا هئا. انهن واپارين کي ڪنهن به علائقي ۾ آزارڻ ۽ ايذائڻ کان پاسو ڪيو ويندو هو، چاڪاڻ ته جن به ملڪن منجهان سفر ڪندا هئا سي مهذب ۽ سڌريل هئا. ٿورن لفظن ۾ ايئن کڻي چئجي ته بدوين جي شهنشاهيت ۾ تاجر طبقو چڻ حڪمران طبقو هو. علم ۽ تهذيب جي سگهه، بدوين جي سلطنت کي وڏيڪ سڪيو ستابو بڻائيندي انهن جي وسعت خيالي /آزادانه فڪر ۽ سوچ کي سموري جهان ۾ پکيڙي ڇڏيو. هتي هڪ ڳالهه هيئين سان هنڊائڻ گهرجي ته جنگجو سربراهن ۽ جنوني مذهبي مهندران جو اتحاد هڪ اهڙي خوفائتي عقيدي جي صورت اختيار ڪندو آهي جيڪي مدي خارج ۽ منجهيل تصوف کي جنم ڏيندا آهن. اِن جي ابتڙ فلسفي ڏانهن رغبت ٿيڻ منجهان مراد آهي ته ڏاهپ ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي سنسار جي چنڊچاڻ ڪرڻ وارو حڪمران طبقو جيڪو سماج ۾ واپارين جي نمائندگي پڻ ڪري رهيو هو انهيءَ سبب ماضيءَ ۾ يونان جون شهري رياستون فلسفي

جون جنم پوميون ليکيون وڃن ٿيون.

اسلام پنهنجي جوهر جي ليکي چوکي ۽ تواريخ جي اوسر ۾ هڪ عنصر طور جڻ ته انساني خوشحاليءَ جو سنيهو بڻجي آيو ۽ پنهنجي اثر سان انساني سوچ ۾ ساڳاهه ۾ هڪ انقلابي تبديلي آڻي ڇڏي. اهو سڀ ڪجهه ان ڪري ٿيو جو اسلام مُدي خارج تهذيبن کي ميساري اڳتي وڌي آيو هئو. پر جڏهن وقت جي وٿي ۾ سماج ۾ اٿل پٿل جي طلب به اثرانداز ٿيڻ لڳي ته نئين صورتحال ۾اسلام جي روحاني علمبرداريءَ جي سربراهي بين جي سپرد ٿيڻ جو عمل شروع ٿي ويو. لاشڪ، اسلام هڪ جديد آدرش معرفت سماجي انقلاب جي پيش قدميءَ لاءِ راهه هموار ڪئي. اهو آدرش هو سائنس ۽ فلسفي جي ڄاڻ. اڄ جي نئين سماجي انقلاب جي آدرش ۽ ترقيءَ جو ثمر پڻ اسلامي ڪلچر جي معرفت ممڪن ٿيو.

سرمايه دارانه طرز زندگي، جنهن يورپ کي وحشي دور کان نجات ڏياري ڇڏي، ان به سائنس ۽ فلسفي جي هٿيار سان مذهبي بالادستي ۽ ڪليسا جي روحاني هڪ هٽي ۽ قبضي کي ڊگهي ويڙهاند وسيلي پڇي پورا ڪري ڇڏيو. اهو فلسفي جو هٿيار، قديم دور جي يوناني ڏاهن جي ايجاد ڇئي سگهجي ٿو. پر اهو ڪارائتو هٿيار ڦرندو گهرندو جديد تهذيب جي پيڙهه پٿر رکندڙن وٽ عرب عالمن جي معرفت پهتو. انهن لائق انسانن، انهيءَ علم ۽ عرفان کي پنهنجو قيمتي اباڻو ورثو سمجهي سيني سان لاتو پر ان ۾ چڱو موچارو واڌارو به ڪيو. اها تواريخي ويڙهه جيڪا عرب خانه بدوشن اسلام جي جهنڊي هيٺ هڪ هزار ورهين ۾ ٽن کنڊن تائين ڦهلائي ڇڏي هئي، تنهن کي اڳتي وڌائڻ ۽ فتح منديءَ جي نئين منزل سان هم ڪنار ڪرڻ جا موڙ ارڙهين صديءَ جي باغي يورپ جي مٽي تي بَدل آهن ۽ اهو آهي روشن خيالي وسيلي وچولي طبقي جو انقلاب آڻڻ.

باب ٽيون

اسلام جو سماجي ۽ تواريخي پس منظر

اسلام رڳو محمد ۽جي پورهئي جو ثمر ڪونهي جيئن گهڻو ڪري ٻين مذهبن جي نسبت يا لاڳاپو سندن نبين جي نانءُ سان ڳنڍيو ويندو آهي. هونئن مذهب ڪي ڪنهن به فرد واحد جي ڪاوش جو نتيجو نه سمجهڻ گهرجي . ڇو ته مذهب پاڻمرادو نمودار ڪونه ٿيندو آهي يا وري نه ڪنهن غيب دان يا اولياءِ جي ڪرشمه سازيءَ جو ڪرتب هوندو آهي. ان ڪري اسلام به ٻين مذهبن جيان وقت ۽ حالتن جي رد عمل جي پيداوار آهي.

جيتوڻيڪ، هو (عرب) گهڻي ڀاڱي بدبختيءَ جي انهيءِ شاهراهه جي آسپاس رهندڙ هئا، جتان فاتح اسيريائي،ايراني، يوناني، ۽ رومي فوجن جا گذرگاهه هوندا هئا. پران هوندي به عرب اپٻيٽ جا رهواسي پنهنجي آزاديءَ ڪي فطرت طرفان مليل نعمت مطابق برقرار رکڻ ۽ زندگيءَ جي سفر ڪي به حالتن موجب جالڻ جي اهليت رکندڙ هئا. آزاديءَ سان انتها درجي جو پيارڪندڙ، عرب جي رڻ پٽ جا رهواسي ۽لاچار حالتن ۽ به گهارڻ جا عادي، اڪيچار قبيلن ۽ گروهن ۽ ورهايل، سدائين هڪ ٻئي سان دشمنيءَ جي بنيادن تي جنگي حالتن ۾ وَرتل هوندا هئا.

عرب گهڻو تڻو دنيا جي ٻين قومن ۽ قبيلن کان به ڇڳل هئا جنهن ڪري ٻاهران آيل کي دشمن تصور ڪندا هئا. ان کان سواءِ بک ۽ بدحالي به ڇڻ ته هنن ۾ گهر ڪري وئي هئي. اهي ٻئي عنصر، عربي قانون ۽اخلاقيات جو جُزُ ۽ جوهر بڻجي پيا

هئا. هنن کي ويساهه ويهجي ويو هو ته جيئن تـه هـو جلاوطن اسماعيل جي پونئـيرن منجهـان آهن ڪين قدرت سزا طور پيانڪ رڻ پٽ وَسايو آهي سکيا ستابا علائقا سرسبز زمينون انســان ذات جي ٻين قبيلن کي عطا ڪيون ويون آهن. انهيءَ لحــاظ کــان قـوت گـذرانَ لاءِ پنهنجي حصـي پـتي جي نعمتن کي ڏاڍ مڙسيءَ ســان حاصــل ڪــرڻ پــاڻ کي حـــق بجانب سمجهندا هئا، جن کان کين محروم ڪيو ويــو هو.

رومي تواريخ نويس پلني(PLINY)، محمد ۾ جي آمد کان ڇهـه سـو ورهيـه اڳ عـربن بـابت لکي ٿـو: ”اهي ٻن مکيــه وهنــوارن کي پنهنجي گذرســفر لاءِ ڪــارائتو ڪــارگر ســمجهن ٿــا. هڪ قــرلت ٻيــو واپــار. ان کــان ســواءِ خوشـحال رهڻ، رڍون پــالڻ گهوڙن ڏارڻ جو به شوق رکن ٿا.“ ائين ابتدائي دور سماجي ارتقا کي ڏسبو ته اهي ٻئي وَهنـوار يعـني قرلت واپار، جي وچ هڪ اڻ وسـهندڙ / اڻ ڏنـل لچڪدار حدبندي انهن ٻنهي کي نالي مـاتر وٿـير ڪـو ڪـري بيهاري ٿي. اهو هيئن ته واپاري ڪنهن به وکــر کي سستي اگهه خريـد ڪــري نــاهوڪي نفعي تي وڪـرو ڪـرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. يعـني گهٽ گهٽ رقم ڏيڻ وڌ وڌ منافعو ڪمائڻ . جڏهن تــه چوري قرلت جو ڪاروبار ڪين هـڙَ اجــا بــه گهٽ اگهــه پونــدو آهي. اڳــتي هلي واپــاري طبقي جي پوزيشن مستحڪم بڻي ته هن وَڌ وڌ نفعو ڪمــائڻ کي پنهنجــو مـوروثي حـق سـمجهي وَرتـو. هـوڏانهن ڇتاپيتيءَ جي مـد سـندس مـال جي قيمتن ڪــرڻ جو به خدشو موجود هئو. ان خال کي پرڻ لاءِ سولو آسان طريقو مخالف جي مال کي ڦرڻ هو، اهڙي حرفت جي آثار سان ڇتا پيـتي ڪنـدڙ کي مـارڪيٽ کان پري رکيو ويو پر سـندس مـال مـڏي اڻ سڌيءَ طرح هڪ طاقتور ڌر جي ملڪيت بڻجي پيو. اجــا بــه ائين چئجي تـــه قـــرلت پنهنجي جـــاءِ تي واپـــاري گـذرگاهن مـارڪيٽ لاءِ مورڳـو هڪ اثرائتـو هٿيـار

ٻڌجي پئي. واپار پنهنجي شروعاتي دور جتي ڪٿي انهي عمل مان لانگهائو ٿيو، جيڪو اڄ جي واپارين لاءِ سچ پچ هڪ چرڪائيندڙ مثال آهي. قرلت جو هٿيار جنهن کي سندن وڏڙا هڪ سيبائتو ڏندو سمجهندا هئا، پر اڄ جا وارث هڪ اهڙي سنيئن سڌي راه تي جڳ مشهور پهاڪي تي عمل ڪري رهيا هئا: ”ايمانداري سڀ کان اتم اعليٰ اصول آهي.“

هاڻي ماراماريءَ سمجهه کان مٿي پهتل وهنوار سان گڏ هنن انسان ذات جو هڪ ٻيو ويڙهاند جو عنصر يعني سياست به ساراهه ڪرڻ جي حد تائين وڌي وڻ ٽيڻ لڳي. انهيءَ ويڙهاند جي ظاهري وهنوار سان ڌرتي جي طبعي جوڙجڪ جو واسطو هو. جنهنڪري عربن فطرتي طور واپار ويڙهاند پنهنجي دور مطابق بي پناه ترقي ماڻي. ان ڪري سندن بهادر جنگجو مزاج بابت قصا ڪهاڻيون چڻ ته ديو مالائي افسانا ٻڌجي ويا. ائين جڳ مشهور تواريخي رڪارڊ (ايام العرب) جيڪو بدوي بادشاهت بابت آهي، جنهن سڪئي ستابي دور جي ذڪر سان گڏوگڏ نبيءِ جي آمد کان اڳ اهڙن سترنهن سو جنگين جا بيان آهن جيڪي هڪ ٻئي سان وڙهيون ويون هيون. ان ڪري جيڪڏهن بدوي پاڻ ۾ جنگجو طبيعت جي ڪري ٻين کان مٿڀرو چاٽندا هئا ته انهن اهڙي خوبي خاصيت اسلام جي عقيدي مان حاصل ڪانه ڪئي هئي. هو ته ايامن کان سورهيه جنگجو هئا ڪين اڳتي هلي حڪم ڪيو ويو ته پنهنجي تلوار کي رب جي راهه ارپي ڇڏيو. ان ڪري سمجهڻ گهرجي ته جيڪي به فوجي ڪارستانيون اسلام جي نالي ٿيون سي نبي عربي جي پرچار جو اثر نه پر ان زماني جي سماجي حالتن جو ردعمل هيون جنهن پاڻ پيدا ٿيو هو.

نبي سڳوري جي آمد کان اڳ عربن جي وچ جيڪي به خونريز لڙائيون ٿيون سي تباهيءَ جو هڪ

المناڪ داستان آهن، پر اهي به بهادري ۽ شجاعت جي مقرر ٿيل معيارن مطابق ڪيون وينديون هيون. اهو بي تحاشا وهندڙ رت به عرب جي وارياسي زمين کي آباد ڪري نه سگهيو . پر ٿيو هيئن ته قرلث جو منافع بخش ڪاروبار جيڪو هو آد جڳاد کان ڪندا پئي آيا سو هاجيڪار ثابت ٿيو. پر ان جي ابتڙ واپار جو وهنوار عربن جو اباڻو ورثو هو جيڪو هنن جي فڪر ۽ سوچ ۾ ردو بدل آڻڻ جو باعث بڻيو، جنهنڪري تباهه ڪندڙ جنگي جنون جي جاءِ تي روايتي بهادريءَ جي گڻ بدوين کي سودمند رستي ڏانهن مائل ڪيو. انهيءَ معاشي حاجت مندي جي اپرندڙ رجحان ۾ فڪر (مذهب /دين) کي وڌيڪ شفاف ۽ سيبائتو بڻائي ڇڏيو.

عربستان جيڪو پنهنجي طبعي بيهڪ جي حساب سان وارياسي رڻپٽ تي محيط آهي. ان جي ٽن پاسن کان اهڙا سڪيا ستابا ۽ آباد ملڪ هئا جيڪي اڳاٽين تهذيبن جا مکيه مرڪز ۽ صنعت توڙي زراعت ۾ به قديم دور کان ترقي يافته هئا، ڏکڻ ۾ سمنڊ وسيلي هندوستان سان جهاز راني وسيلي ڳنڍيل هئا. ايئن عربستان پنهنجي شاندار طبعي جوڙجڪ جي ڪارڻ، خشڪي جي قافلن ۾ ساموندي واپار جو هڪ مکيه شاهراه بڻجي پيو، جنهنڪري هندوستان، ايران، اسيريا، شام، فلسطين، مصر ۽ حبشه جهڙن ملڪن لاءِ واپار جي مٽاسٽا جو مکيه مرڪز بڻجي ويو. اڳاٽي زماني ۾ واپار جو رستو جيڪو افريڪا ۽ ايشيا کي رڻ پٽ ڏکڻ کان اتر طرف ڳنڍيندو هئو ۽ بيابان جي سفر کان سيڪو پاسو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. پر نيٺ بازنطين بادشاهت جي جابرانه ۽ ڳاٽي توڙ محصولن ۾ سرڪاري عملدارن جي اڻ کٽندڙ رشوت، سوداگرن کي انهن خطرناڪ ۽ رت پياڪ چورن مان جند آجي ڪرائڻ لاءِ بدوين جي مهمان نوازي ۽ تحفظ جو سهارو وٺڻو پيو.

ابتدا ۾ عرب جيڪي به محصول وٺندا هئا سو

سندن مقرر ڪيل اصول ۽ اخلاق جي دائري ۾ هوندو هو، پروقت گذرڻ سان ڪين محسوس ٿيڻ لڳو تـه قـرلت يـا اڳـاڙيءَ جي پيٽ ۾واپـار وڏيڪ سـودمند وَهنـوار آهي . انهن سـپني قـبيلن ۾ سـپ کـان اڳـرا قريش هئا جن فتني ۽فساد کـان پاسـو ڪنـدي امن امـان جي پاسـخاطري ڪنـدي واپـار جهـڙي منـافع بخش وٽ ڏانهن ڌيان ڏنـو. هـو گهـٽي پـاڳي ڳـاڙهي سمنڊ جي ڪناري سان آباد ٿيا ۽ ڏسـندي ئي حبشـه جي واپار تي ڇانئجي ويا، ان ڪان اڳ جو ايشـيا جـو رسـتو سـندن لاءِ رنـڊڪ بڻجي، عيسـوي صـدي جي اڳياڙي ۾ مڪو، قـريش قـبيلي جي گـاديءَ جـو هنڌ، اهڙي جاءِ تي هو، جـتي ڏکڻ کـان اتـر ۾ اولهـه کـان اوڀر جا واپاري رستا هڪ ٻئي سـان ملنـدا هئـا. ائين يمن مان، عربي سمنڊ وٽ قريش قـافلا هندوسـتان جومال ڪٽندا هئا، جنهنجي لڳ ڀڳ هاٽوڪي عدن جــو جديد بندرگاه آهي. سـاڳي وقت هنن جي بيش بهـا ذميوارين ۾ اضافو آفريڪا ۽ حبشه سان واپار ڪـرڻ ۾ آيو. هوڏانهن اتر طـرف سـفر جي پڇـاٽي دمشـق جهڙي واپاري مرڪز تي ٿيندي هـئي، جـتي انـاج جـا انبار ۾ اڪيچار مصنوعات آنديون پئي ويون ته جـيئن عطرعنبير، هيرن جواهرن ۽عـاج جي عيـوض ۾ مٿـا سٽا ڪري سگهجي. انهيءِ مٽاسٽا جي وَهنوار مڪي جي گهٽين ۾ ججهي خوشحالي آٽي چـڏي. اڃـان بـه اڳتي هلي اولهـه، اوڀـر جـو واپـاري لنگهـه بـه مڪي مــان ٿيڻ لڳــو تــه اهــڙي صــورتحال،قريشــن جي خوشحاليءَ ۾ چار چنڊ لڳائي ڇـڏيا. پرهـو ان مـنزل ڪان اڳيرو وڌڻ لاءِ هٿوراڙيون به هڻڻ لڳا.

سـاڳي وقت ٻيـا عـرب قـبيلا بـه قريشـن ۾ آيـل آزادي ۽ خوشـحالي سـبب انـدر ۾ حـرص ۾ سـاڙ محسوس ڪـرڻ لڳا پر هنن (قريشن) پـاران روايـتي قانون ۽ اخلاقي قدرن جي پاس خاطري ڪارڻ ڪـو به سندن تذليل ڪـرڻ جي همٿ نـه ڪـري سـگهندو هو. ائين هنن جي شرافت ۽ بزرگي جو اثرو ته چـو طـرف سـاراهه ٿيڻ لڳي جو جنـگ ۾ اڳـرائي ڪنـدڙ

ٽوڙي ڇڏڻ وڌيڪ ڏيڻ سندن حيثيت قبائلي ديوتائن جهڙي بڻجي وئي. اهڙي ريت قرلت جو قومي شغل جيڪو گهڻو تڻو غفلت بي ڏياني جي سبب ٻين جي جانين لاءِ تباهي بربادي جو ذريعو بڻجندو هو ان ڊرائي اچڻ لڳي ان جي جاءِ تي هڪ نئين روايت (قومي واپار) تبديل ٿيڻ لڳي. انهي ردوبدل لاءِ لازمي ٿيو ته پراڻين قبائلي رنجشن نفرت کي ختم ڪري اتحاد جي ذميواري نڀاهڻ لاءِ سياسي ايڪتا ڏانهن پيش رفت ڪجي، جيڪا تواريخ جي منطقي نقطه نگاه کان انهن ماڻهن جي ڪلهن تي رکي وئي هئي، جن جي هٿن اقتصادي شڪتيءَ جون واڳون هيون. ڇو ته انهن هٿن ئي اهليت قابليت هئي ته تواريخ جي طلب مطابق پنهنجي ڪاميابيءَ واري ماڳ مقام تي پهچي سگهن. انهي ذميواري لاءِ تواريخ چونڊيل ماڻهو قريشن کي چئي سگهجي ٿو.

عربن جا پاڻ جيتوڻيڪ ايامن کان لڳا تار جهيڙا جهٽا هلندڙ هئا ته به سڀئي عرب قبيلا، مڪي جي ويجهو ڪعبي عبادت قربانيءَ جي رسمن هڪ ٻئي سان گڏ هوندا هئا. قريش قبيلي، قومي عبادت جي مَسند تي اختيار حاصل ڪري ورتو اهڙي ريت پروهت جي طاقتور حيثيت طور ساڳي قبيلي جي هڪ اهم شاخ هاشمي گهراڻو سجاده نشين بڻجي ويو. هاشمي گهراڻو، قومي عزت، احترام مان حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ واپاري پد ٻين کان گوءِ کڻي ويو. نيٺ ، هاشمي گهراڻي جي اولاد مان ئي هڪ فرد وڏي واڪي اتحاد لاءِ هڪ نئين دين جي شڪل سڀُ ڏنو جيڪو گهڻن خدائن جو انڪاري هئو سواءِ (هڪ) جي .

محمد ـ جي وحدانيت بابت جداگانه پيغام جي گونج نه رڳو انهن کي ايڪتا ڏانهن رجوع ٿيڻ جوسڏ ڏنو جيڪي ظلم جبر جي خونخوار ڪيفيت پيڙجي رَهيا هئا. پر ان آواز جي موٽ پرپاسي رهندڙ انهن قومن وٽان به ملي جيڪي ڪئنٽولڪ

چـرچ جي ايـذاءَ ۽ تشـدد جـو شـڪار ٿي رهيـا هئـا. ساڳي ريت ايران، عراق، شام، فلسطين ۽ مصر جا رهواسي بـه مـذهبي زنـدگيءَ جي مختلـف عقيـدن جهــڙوڪ: گوشــه نشــين تصــوف ، يهــودي رجعت پرستي ۽ ڪرستاني ڪٽر پڻ جي چڪتاڻ جي ڪـري نااميدي ۽ نراسائي جي گـرداب ۾ ڦاٿـل هئـا. ڇوتـه دين جي جــاءِ ســخت گــير رسمن ۽ رواجن والاري هئي، منافقانه طرز جي ڏيک ويک جي ڪري سڪ ۽ الفت ۾ گهٽتائي اچي وئي، مـذهبي عقيـدت پرسـتي مورڳو ايمان ۽ ويساهه کي تيـاس تي ٽنگي ڇـڏيو ۽ خــدا ڇڻ تــه ملائڪن ،ســنتن ۽ رســولن جي هــل هنگامي ۾ الوپ ٿي ويو هو. اهڙي وايو منـڊل ۾ هڪ تيز آواز هڪ نئين مذهب /دين جي صـورت ۾ اڀريـو: (هڪ ئي رَبُ آهي.) اهــو آواز ڪوملتــا جــو پنــڌار ۽ ســهپ ۽رواداري جــو هڪ عظيم مثــال هــو. اهــو بنيادي مول ۽ مَتو ، انهن حـيران ۽ پريشـان انسـانن لاءِ اتساهه جوسنيهو بڻجي آيــو جيڪي هڪ طوفـاني سمنڊ ۾ سک، سـلامتي ۽ ويسـاهه جي ڳـولا ۾ هئـا. ايئن ڪــٽي چئجي تــه ســماج ۾ پڃ ڊاهــه، ڏاهپ جي پينگ ۾ روحاني وڳوڙ ۾ انسان لڇي ڦٿڪي رهيا هئـا. اهــا تــواريخ جي دانهن، انهن عــرب واپـاري قــافلن پـاران آپ تـائين ڪـئي وئي جيڪي ويڙهانـد جهـڙي نــاس ڪنــدڙ ڏنــڏي ڪــان ڇوٽڪــارو حاصــل ڪنــدي معاشي طور خوشحال ۽ روحاني حوالي سان ترقي يافته بڻجي پيا. ان جي برعڪس ڪـائنئن وڏيڪ قــديم ۽ تهـذيب يافتـه پاڙيسـري، جمـود، زوال ۽ ڇـڙواڳي جي گرفت ۾ قابو هئا. اهڙي صورتحال ۾ هڪ رب ۽ ويســاهه ۾ ان جي پرچــار واســطي هڪ طــاقتور رياســـت جي جـــوڙجڪ لاءِ شـــروعات ٿي، جنهن سماجي سٿاءَ، مذهب، شـهري، عـدالتي ۽ انتظـامي عنصرن کي متحد ڪرڻ جــو سلسـلو وڌايـو. مطلب تــه بــدوين جــو وحــدانيت پرســت ٿيڻ هڪ (نــئين سوشل آرڊر)جو سوجهرو هئـو جيڪـو قـديم تهـذيبن جي آثارن مان اڀري رهيو هو. اهڙي طرز جو عقيـدو

انهن انسانن لاءِ ڪشش جو باعث بڻيو جيڪي ڪفر ۽ استحصال جي هيٺ پيسجي رهيا هئا. انهيءَ نئين عقيدي، اهڙن سمورن انسانن کي سوچ ۽ فڪر جي آزاديءَ جي خاطري ڏني جيڪي سندس دامن ۾ پئي آيا. اسلام،مذهبي فتويٰ بازن جي مخالفت ۽ محروم طبقن لاءِ ڇپر ڇانوَ بڻجي آيو. ائين اسلام جو جنم فطرت جي مهرباني يا رحم، آزاد خيال فڪر، جمهوري پاليسي ۽ وحدانيت جهڙن عنصرن جي يڪجا ٿيڻ جو بنيادي ڪارڻ ۽ طبعي بيهڪ جو به نتيجو هو. ڇاڪاڻ ته سندس چوڌاري جيڪي به ملڪ هئا انهن ۾ ظالم ۽ سفاڪ حڪمران عوام تي مسلط هئا يا وَري ٻاهران آيل حمله آورن کين تلف ۽ تاراج ڪري ڇڏيو هئو، پر عربن ان هوندي به پنهنجي آزاديءَ کي برقرار رکيو. جنهنڪري اهي سيئي فرقا جن کي مصر، ايران ۽ ويندي عيسائي حدن ۾ ڏک ۽ ڏولاوا ڏنا پئي ويا، انهن آزاد ۽ مهمانواز رڻ پٽ ڏانهن منهن پي ڪيو. جتي کين سوچ ۽ ويچار جي آزادي، انساني وقار جي بحالي ۽ زندگيءَ جي لطافتن بابت عملي طور خود اختياري به حاصل هئي. جڏهن اسيريائي سلطنت کي ايرانين فتح ڪيو، بابل جي قربان گاهن کي آتش پرستن نيست ۽ نابود ڪري ڇڏيو ته مذهبي پيشوائن بي ڏڙڪ پاسي واري رڻ پٽ ڏانهن پنهنجي عقيدي ۽ علم سودو رخ ڪيو. ان کان اڳ ۾ اسيريائي حملي آورن، يهودين کي انهيءَ رڻ پٽ ڏانهن ڏکي ڇڏيو هو. عبراني نبين ۾ شروع کان وٺي عيسيٰ تائين هڙنئي جي رهائش، فڪر ۽ پرچار جو مرڪز عرب جو بيابان هو. ساڳي ريت اسيريائي جيڪي سڪندراعظم جي انتقام جو نشانو بڻيا، زرتشت جا پوئلڳ جيڪي ڪنهن به صورت ۾ پنهنجي خالص عقيدي کي يوناني صنم پرستيءَ سان رلائي پليت ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هئا، انهن به عربي رڻ پٽ جي آزاد وايومنڊل ڏانهن هجرت اختيار ڪئي ۽ ان حد تائين جو بابلي مخالفن سان

دوستيءَ جي هٿ ڏگهيرڻ □ پڻ عَار محسوس ڪونه ڪيو.

راهبانه □ ماني فرقا جيڪي مشرقي تصوف جي پيوندڪاري جو نمونو آهن، يوناني اتما وديا □ ڪرستاني مسلڪ، سي سڀئي آزاد عرب جي وارياسي سرزمين تي هڪ ٻئي سان مليا □ انهن مان پاڪباز روحن، وڳرن پنيان وڳرن سلامتي جي هن دائري □ پناهه محسوس ڪئي. انت ته ڪئٿولڪ فرقو به عربي مهمانوازيءَ جي دسترخوان □ شامل ٿيو، جنهن □ نسطوري، بادشاهه پرست □ لادين به اچي وڃن ٿا جن آرٿوڊڪس چرچ جي بت پرستيءَ کان سادگيءَ جي عقيدي جي پوئلڳي ڪرڻ مناسب سمجهيو. بهرحال انهيءَ آزاد ماحول □ جلاوطني اختيار ڪندڙ مختلف عقيدن جي ماڻهن کي جيئن ئي هڪ ٻئي سان ويجهو ٿيڻ جو موقعو مليو □ ڪين ڏسڻ وائسڻ □ چند چاڻ ڪرڻ جو وجهه مليو ته کهڙيون وصفون □ خاصيتون سڀني □ عام يامساوي آهن، ته اهڙي سهپ □ مانيٽي ماحول □، هنن مان ڪٽر پڻ جي سوچ □ فڪر غائب ٿيڻ لڳو □ لاتعلقيءَ جي باهه به وسامڻ لڳي، □ مهمانِنواز بدوين کي انهن سڀني تعليمن جو تت يا جوهر آيل مهمانن وسيلي حاصل ٿيندو رهيو. مختصر طور ته رڻ پٽ جي اڻ سڌريلن کي پراڻن مذهبن جي جاءِ والاريندڙن پاران هڪ نئين مذهب جو وارث بڻايو يي ويو، جنهن جو مکيه نقطو هئو ته هڪ (اعليٰ عليم)جي موجودگيءَ □ ايمان رکڻ جيڪو زمين □ آسمان □ اختيارن جي آڌار سان سڀ کان مٿانهون آهي. هو، انسانذات جي آڏو وقت به وقت پنهنجي ظهور جو وسيلو پيغمبرن جي معرفت بڻيو آهي. هيل تائين اسلام جو جوهر عربن لاءِ روحاني شعور وسيلي چٽو ٿي محمد □ۦ جي آمد کان اڳ □ اپريو ته جيئن پاڻ هڪ نئين مذهب جي عمارت جوڙڻ واري تحريڪ کي اڳتي وڌائي سگهي. ائين چوڻ □ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي ته اسلامي جوهر رڳو محمد □ۦ جي ذهانت جي ايجاد ڪونهي. اهو ته پنهنجي پَر □ تواريخ جو هڪ ورثو هئو جيڪو عربن کي همٿائي

رهيو هو. لاشڪ محمد جي عظمت ۽ اهليت ئي هئي جنهن انهيءِ ملندڙ ورثي جي مڃتا ڪرائڻ يعني پنهنجي ديس واسين کي شعور ۽ فڪر سان هٿياربند ڪيو . عربن کي هڪ خدا جي ڄاڻ ته سندن ڏاڏي ابراهيم کان ئي ملي وئي هئي، پر قبائلي رسم رواجن ۽ مفادن جي ڪري اڄان تائين شرڪ ۾ مبتلا هئا. هوڏانهن ٻين مذهبن جا مثبت اثرات جيڪي تواريخ جي وراثت سان هنن جي حوالي ٿي ويا هئا ته لازمي بڻيو ته پنهنجي روايتي عبادت جي طور طريقن ۾ به ڦير ڦار آڻين، انهيءَ اعليٰ مقصد لاءِ هڪ هلچل جو هئڻ ۽ مڪو اهڙي حڪمت عملي لاءِ خاطر خواه مکيه مرڪز هو.

ائين عرب قبيلن ۾ آزادي ۽ رتو ڄاڻ جا به ڌار رستا باهمي ناهه ۽ رضامندي لاءِ مڪي ۾ ئي گڏ ٿيا هئا . ڇو ته واپار جا هڙئي لڪ به مڪي ڏانهن ويندڙ هئا، جنهنڪري معاشي مفادن جي بنياد تي مرڪز گريز قوم ۾ جيڪا مڪي جي اندر ايڪتا پيدا ٿي هئي سا روحاني طور هڪ وقتي علامت هئي . اهو هيئن ته جڏهن رڻ پٽ جي ڏورانهن پنڌن کان قبيلا مڪي جي مارڪيٽ ۾ ايندا هئا ته ڪعبي ۾ عبادت لاءِ به ويندا هئا. انهن مان هر هڪ قبيلي لاءِ پنهنجو مقرر ٿيل بت /ديوتا به هوندو هئو. ڪعبي ۾ ٽي سو سٺ بت، جن ۾ انسانن، عقابن ۽ شينهن جا بت موجود هئا. پر خوشحال قريش قبيلو واپار تي ڇانيل هو ۽ طاقتور هاشمي گهراڻو ڪعبي جو ڪنجي بردار هو. اهوفطري قانون آهي ته نئين سوچ ۽فڪر جو جوهر قومن کي معاشي بنيادن تي ايڪتا جي عمل سان ڳنڍڻ لاءِ قومن جي ذهن ۾ ڇرپر ڪرڻ لڳندو آهي. انهيءَ حوالي سان لازمي بڻجي پيو ته هاشمي گهراڻي جو هڪ فرد نئين مذهب جي پر چارڪ طور اچي ابتدا ڪئي.

هيڪر هاشمي گهراڻي ۽ قريش قبيلي وارن نئين عقيدي جي مڃتا ڏانهن وک کڻڻ شروع ڪئي ته پوءِ ديرمدار سان سموري قوم کي ته اهوئي رستو اختيار ڪرڻو پيو. ائين جيڪي به مڪي ۾ واپار تي قابض هئا سي سولائي سان پنهنجي عقيدي کي

قوم جي مٿان مسلط ڪري پئي سگھيا، پر ڪـاوڙ ۾ ڪــروڌ جــو اوگڻ قريشــن ڪي پنهنجن مــائٽن کي سـتائڻ واري جبلت کـان روڪي نـه سـگھيو. چوتـه قريشــن کي خــوف اچي ورايــو تــه نــئين بدلجنــدڙ صورتحال ۾ رئيساڻو تسلط ۽ ان جو بنياد واپار جــو مرڪــز مڪي منجهــان ختم ٿي وينــدو پــر ان ســان گڏوگڏ ڪعبي جي عظمت کي بـه ڇيهـو رسـندو. ان هوندي به ڪوڙ سارا مـاڻهو اينـدڙ انقلاب جي اڳـواٽي ڪرڻ لاءِ تيـار هئـا جـڏهن تـه وري ڪي لائـق مـاڻهو ناڪام به ٿي چُڪا هئا . ايئن ڏسندي وائسندي يثرب، نبي جي هلچل جـو مکيـه مرڪـز بڻجي پيـو ۽ ايڪتـا جي اهڙي سَڏ جي وراڻي ٻين قبيلن کان به شـانائتي نموني ملڻ جي شروعات ٿي وئي. مڪي جي مهانتا لاءِ يثرب جڙ ته ڏمڪي بڻجي اُڀريو. هڪ ٻـئي پٺيــان ڪيترائي ڪٽنب، قريشن جي رجعت پسندي کان ڏار ٿيڻ ۽ هاشمين جي انقلابي تحريڪ سان وابسته ٿيڻ لڳا. ان کـان اڳ جـو قـريش پنهنجن جلاوطن مـائٽن آڏو آڻ مڃين، سندن ڪوشش هئي ته (ايمـان وارن جي سردار)کي گرفتار ڪري وٺن.

جـيئن ئي نـبيءَ جي پـوئلڳن مڪـو فتح ڪيـو تـه هڪ دائمي قانون لاڳو ڪيو ويو ته ڪنهن به مشرڪ کي مقدس ڌرتيءَ تي پير رکڻ نـه ڏنـو وينـدو . ائين نئون مذهب مسـلمانن جي لاءِ معاشـي تـرقيءَ جـو ذريعو بڻجي ويو ڪعبي مان سـيني بتن جي صـفائي ڪنـدي ان کي (محمـد جي خـدا جـو گھـر)پـڌروڪيو ويو. نئون مذهب جيئن پير پختا ڪرڻ لڳو تـه سـڄي قوم ان پـاڪر ۾ اچي وئي. هـاڻي ميـدان بـه همـوار هئو. اهو هيئن ته نئون عقيـدو سـڄي قـوم جي ذهن تي ڇائنجي چڪو هو. اهو ئي وقت هـو جـو تبليـغ ۽ پرچار جو هڪ نئون سلسـلو شـروع ٿـئي، اقتصـادي مفاد انهيءِ عقيدي جي سگھاري ٿيڻ جي گھر ڪري رهيا هئا.

باب چوٿون

سوپ جا سبب

اسـلام، جنهن تـواريخي پس منظـر ۾ سـماجي صورتحال ۾ اُڀـري آيو، ان کيس سـهپ ۾ رواداريءَ جي عنصرن سان ڳنـڍي ڇـڏيو جيڪـو روايـتي طـور انتها پسندي ۾ ڪٽر پڻ جي سـوچ ۾ اثـر کـان آجـو هئـو. ڇـو تـه منجهس اهـڙن تضـادن جي گنجـائش موجود ڪانه هئي. ان جو مکيه سبب تـه اسـلام جـو بنيادي عقيدو آهي (هڪ ئي رب ٻيو ڪـوبه نـه)جيڪـو سهپ جي اصول جي اعليٰ سچائي آهي. جيڪــڏهن دنيا سموري عيبن ۾ بگاڙ جو هڪ ڳتڪو آهي، انسان ذات پنهنجي ذات ۾ حماقتن ۾ هوڙاهپ جو مجموعو آهي سـا کـيئن بـه هجي پـر هڪ خـدا جي مخلـوق آهي، جڏهن اهڙي صـورتحال هڪ اهـڙي مـاڻهو جي اڳيـان اچي ٿي جيڪـو هڪ اعليٰ عقيـدي ۾ ويسـاهه رکندڙ آهي سو اهڙي بگڙيل حـالت تي افسـوس جـا ڳوڙها ڳاڙڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهي. ڇو ته اهـا سموري صورتحال سندس نظر ۾ هڪ گمراهي کان وڌيڪ ڪجهه ڪونهي. پر سندس فطري عقيـدي جـا اصول هن کي اجازت نه ٿـا ڏين تـه انهي وهنـوار يـا عبادتن کي شيطاني قوتن جو مجموعـو سـمجهندي، انهن پيروڪارن مٿان جنـگ مسـلط ڪـرڻ جـو اعلان ڪـري. بلڪه هو تـه اهـو سـوچيندو تـه اصـل ۾ اهي مـاڻهو جيڪي جداگانـه نمـوني عبـادت ڪن ٿـا سـي بگڙيـل ۾ غلـط راهـه تي ڀُلجي ويـل ڀـائر آهن. اهي ساڳي پيءُ جا ٻار آهن جن سڀني کي نـئين راهـه تي آڻڻ گهرجي يا رحم ۾ ماڻهپي جي وسـيلي اوسـتائين کين برداشت ڪجي جيستائين هو پاڻ نجـات حاصـل ڪـرڻ لاءِ تيار ٿي وڃن.

پر دنيا جي سامهون رسـول عـربي جي پـوئلڳن لاءِ هن ٻيجاريندڙ تصور کي فـروغ ڏنـو ويـو تـه هنن

دنيـا کي ” قـرآن يـاتلوار“ اهـڙي دڙڪي اسـلامي تواريخ جي اوسر مٿان هڪ اهڙو چانورو ڪري ڇڏيو جو ٽين متبادل آزادانه راءِ جڻ تي گم غـائب ٿي وئي. اصـل اهـا اچ ئي اسـلام جي فتح منـدي جـو مکيه وسيلو هئي. اها هئي، (اسلام کي مڃيو يا فاتح عـربن کي جزيـو ڏيـو.) هـوڏانهن ”خـدا جي تلـوار“ مياڻ منجهان تڏهن پئي ٻـاهر آئي جـڏهن انهن ٻنهي آڇن مان ڪنهن بـه هڪ کي مڃڻ کـان نـابري واري پئي .بنيادي طـور اهـو عـرب واپـارين جي اقتصـادي مفادن جي به خلاف هئو ته هو رتوڇاڻ جي طـريقي تي هلن. جنهن اسلام جي هيڪــڙائي /وحـدانيت جي تصـور کي اجـاڳر ڪـرڻ لاءِ هنن ضـروري جـاتو تـه هـڙئي رسـتا جيڪي ڪـاٽئون بـه پي گـذريا انهن کي فتح ڪري هڪ وحداني رياست جي زمـري آڻجي. ايئن هڪ مکيه مقصد اهو به ٿي پي سگهيو تــه وڌ وڌ علائقن جا ماڻهو نئين دين کي قبول ڪن ته جيئن هڪ وحــداني رياســت جــو ســگهارو بڻ بنيــاد رکي سگهجي. واپار واڌاري لاءِ اپت کاپو به اهم اسم آهن. ان ڪري اسلامي تواريخ جي حدبندي ڪـردار اهڙو قدم به اڻ وٽندڙ غير فطـري هئـو تـه هـنر منـد پـورهيت طبقي جـو قتلام کيـو وڃي يـا وري سکيا ستابا شهر ويـران /پڙپانـگ ڪـري ڇـڏجن، ڇـا ڪاڻ ته ڪجهه بي دين، قرآن کي مڃڻ کان انکاري هئا، انهن لاءِ فرض پئي بـٽيو تـه هـو نـئين عقيـدي ويسـاهه /ايمـان رکنـدڙن جي تابعـداري قبـول ڪن. اهڙي طرح نبي جي پيروي ڪنـدڙن جي زيردسـتيءَ رهنـدڙ ناسـتڪ مـاڻهن کي بـه موڪـل هـئي تـه پنهنجي اڻ مکمــل عقيــدي تي پَڪــا پختــا رهن گمراهه ڪندڙ عبادت به ڪندا رهن.

جڏهن بيت المقدس تي خليفي عمر رضـي اللـه تعاليٰ عنه قبضو ڪيوته مفتوح شهر جي رهاڪن کي سندن مال متاع کان محروم ڪونه ڪيـو ويـو کين عبـادت جي بـه کلم کُلا اجـازت ڏني وئي. ان ڪـري شهر جو هڪ پاسو عيسائي رعايا، معتبرن پـادرين

لاءِ مخصـوص ڪيـو ويـو. عيسـائين جي سـموري بـرادريءَ کي تحفـظ جي مڪمـل خـاطري ڏيڻ لاءِ نالي ماتر به سونا سڪا ساليانو ٽئڪس طور وصول ڪرڻ جـو اعلان ڪيـو ويـو. ان ڪانسـواءِ زيـارتن لاءِ مقـدس شـهر ۾ اينـدڙ مـاڻهن جي دلشـڪني ڪـرڻ بدران مسلمان فاتحن همٿايو ته جيئن وڻج واپـار کي وڌائڻ ۾ ترقي ۾ هٿي ملي سگهي. پر چار سو سـٺ ورهين بعـد ۾ جـڏهن مقـدس شـهر وري عيسـائي حـاڪميت ۾ ۽ يـورپ جي صـليبي سـردارن جي قبضـي ۾ آيـو تـه ڏيهي عيسـائي، عـرب خليفن جي سهپ ۾ رواداري واري دور حڪمراني کي ياد ڪري پشـــيماني ۾ هٿ مهٽينـــدا رهيا“. (گبن: رومي سلطنت جو زوال ۽ تباهي.)

مسلمانن جي سهپ ۽ رواداري واري اصول جي ابـتڙ، صـليبي مجاهـدن، يروشـلم تي قبضـي ڪـرڻ کانپوءِ جيڪي ڪجهـه ڪيـو سـو عـالم آشـڪار آهي. (خانگي يا سرڪاري مال ملڪيت جي ڦـرلٽ ڪـرڻ لاءِ انهن مهم جوئن (جيڪي هٿ اچي ۾ قبضو ڪيـو) جي اصــولن کي جــائز ڄاڻــايو. انهن جي گمراهــه عبادت گذارن، ڪرستاني خدا جي حضور ۾ رت جـو نذرانو پيش ڪرڻ ۾ هڪ محسـوس ڪـا نـه ڪـئي، ڪنهن به هلڪي سلڪي مزاحمت سـندن سـوچ جي مٿـان ڀرنـدڙ تيـل جـو ڪم ڪيـو ۽ هنن جي ڏاهپ ۽ عقلمنـدي بـه انـدر ۾ ٻرنـدڙ مچ کي ٺـڏو ڪـري نـه سگهي ۽ اهي وحشي ساندهه ٽي ڏهاڙا قتل عـام ۾ محو رهيا. ائين اٽڪل ستر هزار مسلمانن کي تلــوار جو ٻڪ بنائڻ سان گڏوگڏ، بيگناهه يهـودين جي قتلام ۽ سندن عبـادت گـاهن کي سـاڙڻ سـان بـه سـندن هينئون ڪونه ٺريو ۽ جيڪي ماڻهو قتل کان بچي ويـا انهن کي گرفتار ڪري غلام بڻايو ويو. (حوالو: ساڳيو -گبن)

مســتند تــواريخي ليکڪ جن ۾ مســلمان ۽ ڪرستان اچي وڃن ٿا، انهن جا هم عصر توڙي جديد دور جـا ليکڪ ۽ وينـدي گبن جهـڙو عظيم نقـاد بـه

سهمت آهي ته (محمد پنهنجي ڪرستان رعايا کي تحفــظ ڏنــو، واپــار جي آزادي، مــال ملڪيت جي رکوالي عبادت لاءِ به سهپ برداشت وارو رستو اختيــار ڪيــو) . انهيءَ ســهپ رواداري جهــڙي ڪــارائتي اصــول جي پــيروي نــه رڳــو نــبي جي جانشينن ڪئي پر سموري عـرب حـاڪميت جي دور جو بنيادي اعليٰ اصـول رهيـو. پـر اڳـتي هلي، انهيءَ اعليٰ اصول جو انت اچي ويو ڇـو تـه اسـلام پنهنجـو تواريخي ڪـردار پُورو ڪـري چڪـو، ان جـو ڪـارڻ هئو ته سندس رهـبري معـزز بـدوين جي هٿن مـان نڪـري بـدنام وحشـي تاتـارين جي هٿ اچي وئي. ان هونــدي بــه اســلام پهــرين تــرڪ خليفي جي ايامڪــاري ســهپ رواداري جي جــوهر ڪــان مڪمل طور وانجهيل خالي ڪونه هو.

اسلامي عروج واري دور سهپ /برداشـت جي قوت سـبب آزاد خيـالي عقليت پرسـتي اضـافو آيو، پر تقليد پرستي جي نقطه نگاه کي بـه سـنڌائتو ڌڪ لڳــو، مثبت طــرز جي غــير فرقيــواريت متعصــب مسـلمانن جي خيـال مـوجب ناسـتڪي عقيدن به زور ورتـو. بغـداد جي عباسـي خلافت جي شـروعات خليفا ناسـتڪي /ملحدانـه سـائنس جـو مطالعو ڪندا هئا. سوچ فڪر کي آزاد خيالي سان منسلڪ ڪري ڇڏيو.

اهـڙي طـرح صـدين تـائين اسـلامي سـلطنتون مصـيبتن جي ماريـل يهـودين آزاد خيـال عيسـائي فــرقن لاءِ پناهــه گاهــه مهماننوازي جــومرڪز هونـديون هيـون. جـيئن ئي عـربن جون بادشـاهتون مضبوط ٿينديون ويون تيئن اسلام جو بنيـادي عنصـر يعـني سـهپ جـو اثـر رسـوخ ڪئٿـولڪ چـرچ تي بـه اثرانــداز ٿيڻ لڳـو. اهـڙي ڪـار گـذاري جـا شـاهد ڪليسائي تواريخ نويس پڻ آهن. اهـڙوئي هڪ مثـال تواريخ نويس رينوٽ(RENAUDOT) جو هتي ڏجي ٿـو جيڪـو لکي ٿـو: ”بـزرگن، پـادري لـوڪن جي حيـثيت، مـان مرتـبي کي اسـلامي عـدالتن پـاران

تحفظ ڏنو ويو، ڪرستان لوڪن جي قـابليت ڪـان متاثر ٿيندي ڪين سيڪريٽري طب جي اعليٰ عهـدن تي به فـائز ڪيـو ويـو. هـو سـاڳي وقت روينـيو جي وصولي حساب ڪتاب رکڻ به ماهر ثابت ٿيا جو ڪين شهرن صوبن جي سـربراهي بـه عطـا ڪـئي وئي. بغداد جي هڪ خليفي جو چوڻ هو ته عيسائي، ايران جي انتظام سنڀالڻ ڏاڍا سود منـد ثـابت ٿيـا آهن. جڏهن پروٽيسٽنٽ فـرقي لاءِ ڪئٿـولڪ فـرقي وارن باهه ٻاري ڏني ته انهن کي مسلمان بادشـاهت آزاديءَ سـان عبـادت جي اجـازت ڏني وئي ان سان گڏوگڏ خليفي هنن کي مڪمل سـهڪار جـو بـه يقين ڏياريو ته جيئن ڪئٿولڪ فرقي جي اره زوراين کي ختم ڪري عيسائيت کي پنهنجي حقيقي روپ قائم ڪجي.

اڳاتو زرتشتي ڌرم، جنهن ”نيڪي بدي“ جو هاجيڪـار نظريـو موجـود هـو. اهـا دوئي اسـلام جي وحـداني اصـول جي سـخت مخـالف هـئي پـوءِ بـه مجوسي عقيدو رکنـدڙ، عـرب فـاتحن جي سـهپ رواداري جي وَرتاءَ کان محروم ڪونه ٿيا. ٽين هجري جي لڳ ڀڳ واري دور نظـر تـو اچي تـه شـاندار آتشـڪدن جي پاسـي مسـجدون بـه اڏيـل آهن. انهيءَ ڪري سمجهڻ گهرجي ته پراڻي عقيدي جـون اهي شاندار يادگارون جيڪڏهن ڍهي ڌرتي داخل ٿي ويون ته ان جو ذميوار اسلامي تلوار جي جارحانـه جنوني حملي کي چئي نه ٿـو سـگهجي پـر انهن جي مقدر زوال تباهي اڻ ٽر بڻجي وئي جو ته سندن پيروڪارن جي انگ ڏينهـون ڏينهن گهٽتـائي اينـدي پي وئي. هوئنئن به اهڙي قوم يا ماڻهن جي جياپي يـا جالڻ جي شـڪتي ختم ٿي وينـدي آهي جيڪـا تـوري گهٽي بار پوڻ تي نالي ماتر مزاحمت ڪنـدي پنهنجي اباڻي عقيدي تان هٿ کڻي وجي ڏسندي وائسندي فاتحن جي آڏو گـوڏا وجي کـوڙي، جنهن جـو اظهـار ايرانين دجله کان فرات تائين وسيع علائقي ڪري ڏيکـاريو. دراصـل اهـو پراڻـو عقيـدو جمـود جـو ڪـاڄ

ٻڌجي پنهنجون گهربل ذميواريون نڀاهڻ جي حيثيت وڃائي ويٺو هو. جنهن ڪري نيڪيءَ جي آب وتاب (اسلام)، سچ باهه جي روشني (زرتشت مذهب) کي وسائي ڇڏيو نئين پيغام، ايراني عوام کي پنهنجي پاڪر وٺي ڇڏيو. ڇو ته اهو سنيهو پيغام، اونداهي جي جابرانه بديءِ جي قوتن کان ڇوٽڪارو ٻڌجي آيو هو.

ائين اتر آفريڪا، اسڪندريه کان وٺي ڪارٿيج تائين سڄي علائقي ڪرستاني عقيدو، اسلام جي اچڻ سان جهڪو ٿي ويو. نئين مذهب جي ڇوڏس ڇوڏاري پکڙجڻ جو ڪارڻ مسهائپ به ليکي سگهجي ٿي، پر اصل پراڻي عقيدي جي سُنڌ ٽيڻ جو مکيه سبب نراسائي نااميدي جي صورتحال هئي. هونئن مسيحي مذهب کي مضبوط ڪرڻ وارن جي زمري سورهيه خدا ترس ماڻهن سائپر ATHANASIUS آگسٽن جا نالا ڪٽي سگهجن ٿا. پر اڳتي هلي ان کي ڊانواڊول ڪرڻ جا ذميوار ARIAN DONTOISE جا طور طريقا ڪٿولڪ جنون هئو، جنهنڪري انهن جنوني واعظن جي وکڙ اچي عام ماڻهو مذهبي نعره بازي کان متاثر ٿي اٿيا انهن کي لتاڙيو ويو، جنهن جي نتيجي خوشحال علائقا بربادي جي ڏاگهه چڙهي ويا. اجان يه ويندل (VANDAL) مُور (MOORISH) حمله آورن انهن علائقن کي بي رحميءِ سان نيست نابود ڪيو عام ماڻهن کي مايوسي، سماجي پچ ڊاهه روحاني عذاب جي اهڙي اوڙاهه ڦتو ڪري ڇڏيو جو هو سچائي کان فرار حاصل ڪري وَهمي،تصوراتي راهبانه زندگي گهارڻ ڏانهن موٽي ويا.

اهڙي زوال پذير سماج روحاني لحاظ کان تباهه يا ٻاٽ اونداهي ، نبيءَ طرفان هڪ سگهارو اتساه پريو سنيهو ڏيڻ جڻ ته اميدن جو شعاع هو. ڇو ته نئون مذهب هڪ ئي وقت انسان ذات لاءِ دين دنيا جي ڀلائي ڪشش جو ڪارڻ ٻڌجي آيو هو.

ائين اسلام جي فتح جا نعارا انهن مايوس دلين لاءِ سجاڳي جو سنيهو هئا، جن کي هن ڌرتي تي جيئڻ جي حق کان محروم ڪيو ويو هئو، جيڪي وهم ۽ وسوسي جي خطرناڪ کاهين ۽خندقن ۾ باندي بڻجي ويل هيون. نئون آيل عقيدو جيڪو فطرت جي سيا ويک اصولن سان نهڪندڙ هئو سو، ڏسندي وائسندي تمام تيزيءِ سان رهبانيت جي گمراه ڪندڙ خيالن تي ڇانئجي ويو، جنهن کي مسيح جي نالي ۾ بگاڙيو ۽ مسخ ڪيو ويو هو. اهڙي وايومنڊل ۾ اسلام اميد ۽ آسري جو نئون پيغام انهن ماڻهن لاءِ بڻجي آيو جيڪي محرومي ۽ مايوسي جي گهري کاهيءَ ۾ اڇي ڪريا هئا، لاشڪ ته انهيءَ آيل للڪار هڪ زلزلي جي ڪيفيت پيدا ڪري ڇڏي. ڇو ته نئين سماج جو فرمان هئو ته هر فرد کي سندس اهليت ۽ حيثيت مطابق فطري طور ترقي ڪرڻ جو حق آهي. ائين اسلام جو حرارت بخشيندڙ جذبو ۽ عرب فاتحن جي فياضي پريل روش سبب ستت ئي اتر آفريڪا جي سرزمين ۾ ان جا جفاڪش ماڻهو خوشحال ۽ سُکيا ستابا ٿي ويا.

گهڻي وقت کان هڪ وڏي غلط فهمي هلندي پئي اچي ته عربن جي ترقيءِ جو گهڻي ڀاڱي راز تلوار آهي. تلوار جي ٻل تي ڪنهن به قوم جي عقيدي کي ڦيرائي سگهجي ٿو پر سندس شعور تي اثرانداز ٿيڻ محال آهي . انهيءَ هيڏي ساري ڳالهه کي وزنائتو ثابت ڪرڻ لاءِ باريک بيني سان دليل ۽ جامع ثبوت جي ضرورت آهي، ان لاءِ اهو سمجهڻ لازمي آهي ته اسلام جي آمد کان اڳ ۾ ايشيا ۽ آفريڪا جي اندروني حالت ڪهڙي هئي. مفتوح ملڪن جي سياسي ۽ سماجي جوڙجڪ بابت ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي ضرورت آهي. دراصل انهن علائقن ۾ مذهب پنهنجي حيثيت گهڻي وقت کان وڃائي ويٺو هئو ۽ ان جي جاءِ تقليد پرستي والاري ڇڏي هئي . ڇا اهو ممڪن آهي ته گهڻي ڀاڱي اڻ پڙهيل ماڻهو جيڪي وڏي مشڪل سان عام شين

جي واهپي بابت چاڻ رکندڙ هئا سي اهڙي پر اسراريت کي به سمجهڻ جي اهليت رکي سگهيا پئي ؟ پوءِ، انهن ئي منجهيل عقيدن بابت ڪين سمجهايو ويندو هئو ته چوڪاري جو وسيلو آهن. پر انهن ڏسي ورتو سندن چوڪارو عمل جي ڪسوٽيءَ تي نه پر رڳو عقيدتمنديءَ ۽ غير حقيقت پسنديءَ تي پئي رکيو ويو. انهيءَ صورتحال تي کهڙي ٽيڪاٽپڻي جي گنجائش آهي. جڏهن هنن جا لات پادري قتل، زهر ڏيڻ، زناڪاري، اندو ڪرڻ، فسادن، غداري، گهرو ويڙهاند ۽ ملوث هجن، جڏهن ته چڱا مڙس ۽ مذهبي مهندار هڪ ٻئي کي پٽ پائپيءِ مان ڪڍڻ ۽ لعنت ملامت جي ڪرت ۾ محو هجن ۽ دشمنيءَ ۾ هڙئي ليڪا لتاڙي اقتدار جي حرص ۽ هوس خاطر، خواجه سرائن کي رشوتون ڏيڻ ۽ ڪچرين ڪان ويندي شاهي گهراڻي جي عورتن کي فيض ۽ برڪتن جا اختيار ڏئي انهن کي مجبور ڪن ته اهڙن فتنه انگيز ۽ سازشي ماڻهن جو آواز جڻ خدائي فرمان جاڻائڻ، جنهن جي آڏو سيني کي ڪنڌ جهڪائڻ لازمي هو. انهن ئي راهبن جا ٽولا هئا، جيڪي شاهي فوجن ۾ دهشتگردي ڦهلائڻ ۽ شهرن ۾ جهيڙا فسادڪرائڻ ۽ مذهبي شدت پرستي لاءِ پيانڪ طرز جا گوڙگهمسان ڪرائڻ ۾ رُڌل هوندا هئا.پر انهن ڪڏهن به شعور جي آزادي يا انسان ذات جي مٿان ٿيندڙ جبر ۽ ڏاڍ خلاف نه آواز اُٿاريو. هاڻي اهو سمجهڻ سولو آهي ته اهڙي نفرت انگيز ۽ عدم مساوات جي وايومنڊل ۾ ڪهڙو نتيجو حاصل ٿيندو؟ لاشڪ ته عام لوڪ ڪڏهن به نه گهرندو ته اهڙي سرشتي کي بچائڻ لاءِ هڙئون ۽ وڙئون مدد ڪري جيڪو ذهن جي ڦرهيءِ تان ميسارجي چڪو هو.

”جڏهن دنيا فرقيواريت جي ٻائيتال ۾ گهيريل ۽ چڙواڳي جي اڻ کُٽ تڪرارن ۾ ورتل هئي ته اوچتو لااله الا الله جو ڪفر توڙ ۽ فلڪ شگاف نعرو بلند ٿيو. ڇا اهو تعجب ۽ تپرس ۾ وجهندڙ آواز نه هئو،

جنهن جي آمد سان گوڙ ۽ گهمسان ۽ مانار ايندي وئي؟ ڇا اها عجب ۽ وجهندڙ سچائي ناهي جنهن کي ايشيا ۽ آفريڪا محسوس ڪري ورتو. ايئن حب الوطني کي به ڪنهن حد تائين مذهب جي زير اثر ڇاتو ويو، جيڪا مجموعي طور ان زماني ۾ مري کپي وئي هئي....."

J.W.. DRAPER. HISTORY OF INTELLECTUAL)
(DEVELOPMENT OF EUROPE VOL . 1 P.P 332-3

مساوي اصول، جنهن جي تبليغ محمدﷺ جا پوئلڳ ڪري رهيا هئا، ان جو بنيادي واسطو خانه بدوش عرب قبيلن جي روايتي آزادانه ماحول سان هئو. انهيءَ نقطه نگاه کان ڏسبو ته پنهنجي قومي ڪاروبار يعني ڦرلٽ کي شهه زوري جو عنصر ڪري ليکيندا هئا. جيتوڻيڪ انهن سپني روايتن اڳتي هلي سندن جاه وجلال سان پريل فتحن جي شڪل اختيار ڪئي ته به پنهنجي قومي روايتن کي هڪ عرب جي حيثيت ۾ وساري ڪونه ويئا، ڇو ته هڪ عرب جو گهوڙو جيترو تيز رفتار هوندو آهي اوتروئي سندس شمشير تکي هوندي آهي. ان ڪري هو سدائين پنهنجي رڻ پٽ واري ڌرتيءَ جي حفاظت لاءِ فاتح لشڪرن جهڙوڪ: سائرس، سڪندراعظم، دارا، پومپاءِ نوشeروان، بطليموس ۽ تروجن جي سامهون مهاڏو اٽڪائي بيهي رهيو. هنن ماضي جي ڪٺورتا پريل حالتن کي ڦيرائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ ۾ ڪڏهن به پير پوئتي نه ڪيو. پر اسلام جيڪو مساوات جو نقيب بڻجي آيو سو سورهيه عرب جي فتح منديءَ ۾ سندس شمشير جيتروئي طاقتور ثابت ٿيو. ڇو ته اهو پيغام ، انهن سپني جابرانه قانونن لاءِ چئلينج بڻجي آيو، جيڪي ذات پات ۽ طبقاتي عذاب هيٺ بازنطيني، ايراني ۽ هندوستاني سلطنتن جي چڪين ۾ پيسجي رهيا هئا. ان جي جاءِ تي اسلام آزادي ۽ مساوات جو علمبردار بڻجي آيو. انهيءَ علمبرداري جي ڪيفيت ڪي گهڻي وقت کان پراڻي تهذيب يافته معاشري

وساري ڇڏيو هئو اندروني طور زوال پذير هئو.
ائين اڳـاٽين تهـذيبن جـو جـوهر ڇڻ تـه عـربن حاصل ڪري ورتو. هاڻي ڇڻ ته اهو سـندن مشـن مقصد بڻجي پيو ته هو انهن مصيبتن جي مـاريلن جـا مـددگار بڻجن جيڪي جهرنـدڙ تهـذيبن جي بـار هيٺ ڪنجهي ڪرڪي رهياهئا. ان ڪان سواءِ آسپاس جو ماحول به اسـلام جي ڦهلاءِ لاءِ سـازگار بڻجڻ لڳـو . ائين ڪٿي چئجي تـه اسـلام اهـڙي دور پـاڻ نـروار ڪرڻ شروع ڪيو جڏهن پـراڻين تهـذيبن جي سـچي دنيا طبقاتي ، فڪري روحاني زوال جي ابتـدا ٿي چڪي هــئي. ان جي نــتيجي عــام مــاڻهو جيڪي جهرندڙ جابرانه سماج جي وايومنــڊل لاتعلــق اياڻا بڻجي ويا هئا انهن جي انـدر هڪ نـئين سـماج جي اڏاوت لاءِ تمنا رڪنـدڙ پـالڪ ڇـئي سـگهجي ٿـو. بدقسمتي سان اهـو پـالڪ پنهنجي عـروج ڪي رسـڻ کان اڳ ئي حڪمـران طبقي جي ور چـڙهي ويـو، جنهن ڪري عيسائيت حاڪمانه سماج جي آڏو وجي گـوڏا ڪوڙيـا. ڇـو تـه گرجـائن جي مهنـدارن پنهنجي مفادن خاطر پنهنجي ئي نبي جي پيغـام ڪي وسـاري ڇڏيو. جنهنجو مکيه مقصد رومي غلاميءَ جي خلاف هلچــل هلائڻ هــو. پــر انهيءَ ســموري جدوجهــد تي پوچي ڦيرائي رنگ ڏئي اهڙو عڪس ڇٽيو ويو، جـيئن ڪا نماڻي رڍ ڏاڍن جابرن جي اڳيـان ٻاڪــاري دان گهرندي هجي اهو سـڀ عـبراني تـواريخ جي انهن شاندار روايتن جـو بـه انحـراف هئـو، جنهن جي پس منظـــر عيســـائيت جي اوســـر ٿي. اهـــڙي ريت عيسائيت جو حڪمران طبقي سان ناهه ڪـرڻ انهي عقيدي سان ويساهه گهاتي ڪـرڻ برابـر هئو. جنهن جـــو بنيـــادي مقصـــد هڪ نـــئين ســـماجي آرڊر لاءِ ڪوشش ڪرڻ هئو. انهن ماڻهن جي ذميـواري هـئي ته پيڙيل محـروم طبقن ڪي اتسـاهه ڏين پـر انهن دغا ڪندي ڪين هڪ اهڙي پُر فريب دنيا جو ڏس پنـڌ ڏنو جنهن ڪير ماڪيءِ جـون نـديون وَهي رهيـون هيـون. انهن غــريبن ڪي ذهن نشــين ڪرايو ويــو تــه

خدائي نعمتن جي هنن متان تڏهن ورڪا ٿيندي جڏهن غــربت نماڻــائي اختيــار ڪندؤ، مطلب تــه ســندن ڇوٽڪارو تڏهن ٿيندو جڏهن هو هن جهان ظالم جابر آڏو ڪنڌ جهڪائيندا.
اهڙي ريت عيسائيت جو عملي دنيــا جي وَهنــوار مان پاڇ ڪائڻ سبب تواريخي طور هڪ اهڙي مذهب جي آمد لازمي بڻجي پئي هئي، جيڪووڏيڪ ســگهارو صحتمند هجي. انهي نقطــه نگاهــه ڪــان ڏســبو تــه اسلام پنهنجن پوئلڳن سان ڇوٽڪاري بهشــت جي وَاعدي ڪــرڻ ســان گڏوگــڏ هن جهــان بــه پنهنجي مجتا حاصل ڪرڻ جو جذبو قوڪيو. ائين ڇوڻ ڪـو به عيب ڪونهي ته نبي عربيءَ جو بهشت هن دنيا خوشحال سڪن پريل حياتي گذارڻ جو نسخو هــو. محمد، پنهنجي ماڻهن ڪي اتحاد جــو هڪ پليٽ فــارم فراهم ڪرڻ سان گڏوگڏ عــرب قــوم ڪي اهــڙو آواز به عطــا ڪيــو جنهن جي لــبيڪ آســپاس جي ملڪن مان پيڙيل محروم طبقن ڪئي.
ائين اســلام جي شــاندار فتح منديءَ جــا ڪــارڻ روحاني ساڳي وقت سياسي سماجي عنصر پڻ هئا. انهيءَ اهم نڪتي تي گبن (Gibbon) تيڪا ٽپڻي ڪندي ڇوي ٿو : (زرتشت جي نظام ڪــان وڌيڪ نجُ، موســيٰ جي قــانونن ڪــان وڌيڪ آزاد، محمــد جــو مــذهب، ســتين صــدي جي رائج ڪــوڙن، وهمن وسوسن جو رد بڻجي آيو هو.)
(The Decline and Fall of The Roman Empire)
اچا به هڪ ٻيو تــواريخ نــويس، انهيءَ نڪــتي جي پٺــڀرائي ڪنــدي چــوي ٿــو تــه (اســلام جي فتح ڪامراني جو مکيه ڪارڻ فــوجي ڪــارروائيون گهٽ پر آزادانه مساويانه اصولن سان وابستگي هــئي.) هونئن جيڪي به لڙايون جن عربن ، عيســائين تي سرسي حاصل ڪئي، انهن بابت تواريخ ٻُڌائي ٿي ته انهن ســوين مــاڻڻ اهم ڪــردار ادا ڪنــدڙ انهن علائقن جا پيڙيل رهواسي هئــا. انهن محڪــومن جــو عيسائي حڪمرانن کان نفرت جو اهم سبب اهو هئو

تـه اهي عـرب فـاتحن جي پيٽ ۾ وڏيڪ جابرانـه ۽ ظالمانـه نظـام جـا رکـوالا هئـا. شـام جي رهـاڪن، محمد جي پيروڪارن کي پليڪار ڪيو، مصر جي بــه مظلوم طبقن ئي فتح ۾ مدد ڪئي ۽ عيسائي بربرن به آفريڪا جي فتح ۾ هٿ ونڊايو. ڇو ته انهن ســيني جي اندر ۾ قسطنطنيه جي حڪمرانن لاءِ نفـرت جـا ڪورا پري رهيا هئـا، ان ڪـري هنن اسـلام جي بيعت ڪــرڻ مناسـب سـمجهيو. سـاڳيءِ ريت معتـبرن ۽ اميرن جي دغاباز وَرتاءَ سـببـ عـام مـاڻهن ۾ وڏنـدڙ وڇـوٽي بـه هـٽي وجي هنـڌ ڪيو، جنهنڪــري ڏکڻ فرانس ۽ اسپين به سولائيءِ سان عربن جو شـڪار ٿي ويا.

(.Finlay:- History of Byzantine Empire)

باب پنجون

محمد □ □ سندن تعليمات

”پيغمبرِ اسلام کي انهن صاحبِ ڪردار ماڻهن منجهان هڪ ليکي سگهجي ٿو، جيڪي انساني نسل تي ڀرپور نموني اثر انداز ٿيا آهن“.

Draper:- History of Intlellectual development of)
(Europe vol : 1, P- 329

جيستائين محمد □ جن پيغمبريءَ جي دعويٰ نه ڪئي، دنيا سندن خوبين کان واقف نه ٿي سگهي. ٻين مذهبن جي پيغمبرن، رسولن □ اوليائن وانگر محمد □ جي دعويٰ پڻ روحاني بنياد تي قائم هئي. جنهنڪري مغرور ڪرستان، نبي عرب کي ”نڳ“ ليکڻ لڳا. پر هوڏانهن ٻي پاسي هنن وساري ڇڏيو ته اهڙا خطاب /لقب، ان کان اڳ ، موسيٰ □ مسيح کي به ڏنا ويا هئا. ائين هڪ ٻي نام نالي سان مشهور ڪتاب بعنوان (ٽي نڳ) سان ڇپيو . جنهن سڄي يورپ □ ترٿلو مچائي ڇڏيو، جيڪو ڪرستان بادشاه فيڊرڪ باربروسه □ مسلم فيلسوف ابن رشد ڏانهن منسوب ڪيو ويو هو.

نعوذبالله جيڪڏهن سمجهيو وڃي ته محمد□ هڪ نڳ هئو ته به هُن ٻين جيان ڄاڻي واڻي اهڙو ڪردار ادا نه ڪيو. جيڪي اڳ □ خدائي بشارت (الهام) جو افسانوي ذريعو پاڻ کي ڄاڻائيندي، اياٽي □ ٻي وس مخلوق جي ذهن کي اعتماد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندا هئا. ان جي برعڪس محمد □۔ جيڪي ڪجهه ڪم سر انجام ڏنو ان جي پويان قومي ٻڌيءَ جو نڪتو سانپيل هئو، ڇو ته ڪين سُڌ هئي ته ڪُند ذهن عربن لاءِ سندس پيغام مڃتا لائق نه ٿيندو جيستائين ان جي پٺيان ڪنهن اڻ ڏٺل اعليٰ هستيءِ جو ذڪر نه هوندو. نتيجي □ عام ماڻهو گهٽي پاڳي اڻ ڄاڻائي جي ڪيفيت □ خوشيءَ جو احساس

ڪنهن ٻي طريقي سان مڃڻ لاءِ به تيار ڪونه هئا. هنن جي ذهن ۾ ويهجي ويو ته انهن اڪيچار ديوتا ۾ شڪتي مثان وڏيڪ طاقتور خدا حاوي پئجي ويو آهي، ان ڪري اول الذڪر خدائن /ديوتائن جي قهر ۽ غضب کان بچائڻ جي سگهه به پوئين خدا ۾ آهي. خدا جي وحدانيت ۾ ويساهه ڪرڻ جي پٺيان هڪ ئي مقصد هئو ته جيئن ماڻهن ۾ همت ۽ ولولو اُڀاري سگهجي ته هو قبائلي ديوتائن جي ظلم ۽ جَبر خلاف مقابلو ڪري سگهن. جيڪڏهن، اهڙو هڪ خدا ڪٽي انسانن جي ذهنن ۾ نه به هئو ته به حالتن مطابق گهرج هئي ته ڪين ان جي وجود، ان جي رحمت ۽ عظمت کان آگاهه ڪجي. اهوئي مقصد محمد جي فڪر ۽ سوچ جي اهم ڪڙي هو. ڇا اهو ساڳيو دليل، هڪ هزار ورهين بعد ڏاهي والتيئر ڪتب نه آندو هئو جيڪو محمدؐ مروج حالتن ۾ سود مند سمجهيو هو؟ پر انهي پوئين دليل کي پيش ڪرڻ جو مقصد هئو مستقبل جي رد عمل کان بچاءُ ڪرڻ، والتيئر، هڪ خدا جي وڪالت انهيءَ لحاظ کان ڪئي ته اهوئي آخري طريقو هئو جنهن طفيل محض جهرنڊڙ جاگيردارانه سماج / بادشاهت کي بچائڻ ضروري هو. ان جي ابتڙ محمدؐ جي دور ۾ خدا جي وحدانيت مان مراد هئي مروج حالتن تحت هڪ مثبت انقلاب آڻڻ لاءِ راهه هموار ڪرڻ. اهو سمجهڻ گهرجي ته جڏهن ماڻهوءَ جي ذهن ۾ ڪنهن اعليٰ هستيءَ بابت ويساهه هجي ته اهڙي حالت ۾ هر ترقي پسند آدرش جي واڌاري لاءِ لازمي هوندو آهي ته ان جي پرچار /سهڪار حاصل ڪرڻ ويل ماڻهو جي ويساهه ۽ يقين جي ڪيفيت کي به ذهن ۾ رکيو وڃي . ان کان سواءِ هڪ خدا جي موجودگيءَ جو تصور محمد جي ايجاد ڪانه هئي، پر بنيادي آدرش جي اوسر جو مکيه ڪارڻ رائج سماجي سرشتو جنهن جو ذڪر گذريل باب ۾ ڪيو ويو آهي.محمد ۾ جو مشن هئو جو هن خدا جي وحدانيت لاءِ ثبوت پيش ڪيا. جيڪڏهن عوام کي

هيءُ يقين ڏيارڻو هو ته اهڙي ئي ثبوت جي ضرورت هئي، جيڪو محمد پيش ڪيو.
پر محمد جي رب لاءِ ڳولا، والتئير وانگر خشڪ مزاجي جو ڪارڻ نه هئي، پر هڪ سچار انسان جي اندر مان اٿندڙ اڌمن ڪي جدوجهد قيرائڻ هو. انهيءَ هڪ خدا جي ڳولا جيڪو سچي عرب قوم جي بچائڻ جو وسيلو هئو، جنهن ڪري هو مڪي ڪان رڻ پٽ ڏانهن راهي ٿيو ته جيئن ايڪانت ويهي عبادت رياضت ڪري سگهي.تحقيق اچوڪي ويهين صدي به اعليٰ هستي جي اتساهه حاصل ڪرڻ لاءِ ماضيءَ جا ساڳيا طور طريقا آزمايا وڃن پيا. اهڙي صورتحال جو نتيجو به ساڳيو ملندو آهي، اهو هئين پر اسرار طرز جا آواز ڪيس مخاطب ٿيڻ لڳا ته پاڻ خدا جو نبي آهي، ان حد تائين جو وڻ ٽڻ، پکي پتر به انهيءَ ورد شامل ٿي ويا((Draper: ibid
محمد ـ اهو سڀ ڪجهه ڪري ڏيکاريوجيڪو هن ڪان اڳ هئو يا هن ڪان پوءِ ٿي گذريو. ان هوندي به هڪ حقيقت مڃڻي پوندي ته حضرت محمد بين غيب دانيءَ جي دعويٰ ڪندڙ ماڻهن کان گهٽو مٿانهون هو. چاڪاڻ ته هو انهن ذهني، وهمي الهامي صورتن جي ڌوکي نه آيو نه ئي هن انهن کي روحاني الاهياتي سربلنديءَ سان تعبير ڪيو. مخفي آوازن وهمي صورتن سبب سندس ذهن مونجهارو هو. ايستائين جو سندس عقلمند زماني جي لاهن چاڙهن جو تجربو رکندڙ گهر واري حضرت خديجه رضه ڪيس سمجهايو ته اهي خيالي شڪليون ڳجها آواز هرگز دماغي فتور سبب نه آهن پر روحانيت جون نشانيون آهن، جن جي ذريعي خدا وحي نازل ڪندو آهي. هن ڪيس يقيني ڏياريو ته ڪو فرشتو خدا جو پيغام ڪڻي وٽن آيو آهي. پوءِ سوال پيدا ٿو ٿئي ته پيا مذهب ڪيئن پيدا ٿيا؟ ان حوالي سان ڪوبه اهڙو دليل نهڪي ڪونه ٿو اچي ته اسلام ٻين مذهبن کان جدا ڳانه يا

نيارو هو. ها، اسلام پين مذهبن کان ايئن نرالو هئو ته اهو سمورو ڪارج اعليٰ هستيءَ جي ايجاد منظوريءَ سان هو. هن مذهبي عقيدن الوهيت جو عمل دخل گهٽ پر سياسي فڪر ، ترقي پسند سماجي اصول ذهن کي چڪيندڙ ذاتي زندگيءَ ڏانهن روش جو عنصر سانپيل هو.

”هن پاڻ کي غير مفيد الوهيت جي مانداڻ ڦاسائڻ کان پاسو ڪيو، پر پنهنجن ماڻهن جي سماجي حالتن سڌارڻ لاءِ پاڻ ارپي ڇڏيو ته جيئن هنن ڪجهه قاعدن مطابق عزت ، ڏيرج نيڪي کي پختو ڪري سگهجي. انهن سپني اصولن /قاعدن مثانهون عنصر هئو مان ڏيڻ همدردي مذهبي رواداري کان دنيا گهٽي پاڳي خالي ٿي وئي هئي سو هن (محمد) چوتڪاري جي اهڙي اصول جي پاسخاطري ڪئي ته ماڻهو ڪهڙي به عقيدي جا هجن نيڪيءَ سان سلهاڙيل آهن.“

(Daper:- ibid)

محمد جو مذهب پرپور نموني وحداني طرز جو هئو. جنهن ڪري جوهر مصلحت پسنديءَ کان آجوهئو پنهنجي جوڙ جڪ جي آثار تي هڪ جدا گانه حيثيت ماڻي ويو، جو ته هڪ خدا جو تصور اسلام جي فلسفي جو بنيادي اصول هو. اهڙي طرز جا ويچار غلطين کان وانجهيل نه ٿا ٿي سگهن. جيستائين مذهب دنيا جي تخليق جو نظريو پيش نه ڪري. غفلت جا پيروڪار يونان هندستان جا قديم فيلسوف اهو مڃڻ لاءِ تيار نه هئا ته عدم مان ڪا به شيءِ پيدا ٿي سگهي ٿي. اهو ئي سبب آهي ته قديم عقليت خدا جي تصور کي واضح طور مذهب داخل نه ڪري سگهي. نتيجي دنيا جا عظيم مذهب جهڙوڪ: هندوازم، يهوديت عيسائيت به پنهنجي پوياڙي تائين پهچندي ڪنهن نه ڪنهن نموني شرڪ جي گهيري اچي ويا مذهبي حيثيت وڃائي ويهي رهيا. جو ته شرڪ جي نقطه نگاه کان دنياوي رنگ روپ خدا جي سڃاڻپ واري تصور کي

به شڪ شبهي ۾ آڻي ڇڏين ٿا . ائين هڪ خدا جي خالق واري تصور جو انت اچڻ سان سچو عڪس ئي ميسارجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن دنيا جو وَهنوار ابد کان وٺي پاڻمرادو هلندو پيو اچي ته پوءِ لازمي ناهي ائين چئجي ته ڪو سندس خالق به آهي. ڇو ته خالق جي تصور جي خاتمي کان پوءِ سندس هستي هڪ خام خيالي کان وڌيڪ ڪجهه به ناهي.

انهي منجهيل مسئلي کي محمد ﷺ جي مذهب آسان بڻائي ڇڏيو. قديم منطقي سوچ جي گرفت مان ٻاهر ڪڍي دليرانه فڪر سان سلهاڙيو ته اهڙي طاقت جو مالڪ جنهن هن جهان کي پيدا ڪيو پر ٻيا جيڪي به جهان آهن سي به سندس شڪتيءِ جو مظهر آهن. اهڙيءَ طرح خدا جي تصور کي انساني ذهن ۾ قائم ڪرڻ جو طريقو پوءِ اهو ڪنهن به عقيدي يا روش سان لاڳاپيل هجي ان جو نالو ۽ ناموس وڌائڻ محمد ﷺ جي پورهئي جو ثمر آهي . محمد ﷺ جو نالو تواريخ جي جدوجهد ۾ ان صف ۾ آڻي سگهجي ٿو، جنهن هڪ نج مذهب جو بنياد رکيو. ڇو ته اسلام مذهبي توڙي لاشعوري نقطه نگاه کان ايترو ته مٿانهون بڻجي اُڀريو جو انهن سڀني مذهبن تي سولائي سان سرسي حاصل ڪري ويو جيڪي ديني ٻاريڪ بيني ، الوهيت ۽ ذاهپ جي حوالي سان اوڳٽن کان وانجهيل ڪونه هئا، انهن کي هترادو مذهب به چئجي ته وڌاءُ ڪونه ٿيندو.

”توحيد“ ته هڪ زبردست انقلابي نظريو هو جنهن ڪري مذهبي لحاظ کان اعليٰ اثر رسوخ جي ڪري مذهبي بڻ بنياد تي سنئون سڌو اثر انداز ٿيو. ان ڪري ڌٽي سڳوري کي مٿانهون ۽ دنيوي وَهنوار کان پرپرو رکڻ لاءِ هڪ نئون رستو کُلي پيو، جنهن ۾ سندس سهائتا کان سواءِ به هٿ پير هڻڻ جي همٿ پيدا ٿي. ائين اسلام هڪ مضبوط وحدانيت پرست مذهب جي حيثيت ۾ انساني تواريخ جي

اهڙي دروازي کي بند ڪري ڇڏيو جنهن جي معرفت مذهبي راءِ ۽ روش اثر انداز ٿي رهي هئي ۽ پنهنجي فطرتي جوڙجڪ جي نقطه نگاه کان عقل۽ دليل وسيلي تشريح کي اعليٰ ۽ اتم ڄاڻايو ۽ مذهبي راءِ ۽ روش کي ڪندائتو ڪندي جديد عقل پرستي ۽ منطق جو جرڪندڙ پيڙهه پٿر رکيو. (اسان وحدانيت کي هڪ اهڙي وسيع ڍنڍ سان پيٽ ڏئي سگهون ٿا. جنهن ۾ سائنس هڪ اهڙي پاڻيٺ وانگر گڏ ٿي رهي آهي جيڪا اوچتو بند کي ڇجي پورا ڪري ڇڏيندي، دنيا ۾ ٽي اهم وحدانيت وارن مذهبن ۾، اسلام سڀ کان وڏيڪ ماديت جي ويجهو ڇئي سگهجي ٿو، ڇو ته اهو ٻين مذهبن جي نسبت وڌيڪ ويجهي دور جو آهي. جيڪو پنهنجي ابتدائي دور ۾ عرب تمدن جي آزادانه سوچ ۽ ويچار جي شاندار دامن ۾ اُپري جوان ٿيو، اسلام پنهنجي مڪمل سگهه سان وچولي دور ۾ سنئون سڌو يهوديت تي ۽ اڻ سڌي طرح مغرب جي عيسائيت تي اثر انداز ٿيو“.
F.A. LANGE:- "The History of Materalism" Vol 1 PP. 174 and 177))

اسلام هڪ مڪمل طور وحداني مذهب هئڻ ڪري پنهنجو ڪردار ادا ڪري سگهيو. جنهن ڪري اسلام پنهنجو انقلابي ڪردارادا ڪري سگهيو.

اسلام جي وحدانيت پرست بيهڪ ئي هئي جنهن ڪري پاڻ سڳورا ۾ رسالت يا نبوت جي ذڪر سان گڏ حضرت ابراهيم عليه السلام کان وٺي حضرت موسيٰ ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام تائين سڀني جو ذڪر ڪندا هئا ۽ هڪ ئي مرڪز سان سڀني کي وابسته ڪندا هئا جيئن قرآن حضرت موسيٰ، حضرت عيسيٰ ۽ ٻين عبراني پيغمبرن بابت ثابتي ڏني آهي. اهو ئي فرق هو سختيءَ سان وحدانيت تي ڪاربند رَهڻ جي نشاني جو. پر ستت ئي محمد جا پوئلڳ سندس وفات بابت نازڪ سوال تي ورهائجي ويا. اهو هيئن ته جڏهن نبي جي وفات متعلق خبر اُن فوجي لشڪر ۾ پهتي جيڪو شام

ڏانهن لشڪر ڪشي لاءِ تيار هو ته عقيدت منـد عُمر رضي الله تعاليٰ عنه ويساهه ڪـرڻ لاءِ تيـار ڪونـه هو ته نبي سڳورو لاڏاڻو ڪـري سـگهي ٿـو ۽ دڙڪـو ڏنائين ته اهڙو نياپو آڻيندڙ جو مٿو ڪپيندي بـه ويـرم نه ڪندو ڇو ته اهو ڪافرن جو ماٺهو بـه ٿي سـگهي ٿو. اهڙي صورتحال ۾ ابوبڪر رضي اللـه تعـاليٰ عنه جهڙي جهانديده، جوشيلي عمر رضي الله تعاليٰ عنه کي مخاطب ٿيندي هيٺيان لفظ چيا : (ڇا اهـو محمـد آهي يا سندس رب جنهن جي اوهان عبـادت ڪريـو ٿا؟ ڇو تـه رب لافـاني آهي پـر رسـول اسـان وانگـر فاني آهي ۽ رسول جي چوٽي مطابق تـه هو به هڪ ڏينهن فنا جي عام رواجي دور مان گذرندو.)

ان ڪري ياد رکڻ گهـرجي تـه محمـد جي لاڏاڻي کان پوءِ سندس جاءِ والاريندڙ کيس صرف (رسـول) ڪري ڄاڻـايو نـه نبي. ائين محمـد کي سـندس پـيرو ڪـارن طرفـان رڳـو رسـول ڄاڻـائڻ جي ڪـري ٻين مذهبن جي تعليم ڏيندڙن سان ڪُلهي ۾ ڪُلهو ملائي ڇڏيو. ان ڪـري نبيءَ جي خـدائيءَ واري حيـثيت جي نفي ڪري اسلام خالص وحداني مـذهب بڻجي ويـو. هونئن اڳاٽي دور ۾ نبيءَ کان خـدا واري حيـثيت ڏني وينـدي هـئي. ڇـو تـه هن جي راءِ يـا لـڳ لاڳاپـا هڪ اعليٰ هستيءَ ڏانهن منسوب ٿيل هئا. نتيجي ۾ مبهم ۽ غير واضح دليلن سان خدا ۽ پيغمبر ٻنهي ۾ الوهي عظمت ۽ الوهي وصـفن کي سـمائڻ جي ڪوشـش ڪئي ويندي آهي. عقيدن جي سادگي ۾ مـذهب جـو اسپرٽ يا تـه الهيـاتي عقيـدن يـا مبهم ڏوڪي ۾ گم ڪـــئي وينـــدي آهي. وحـــدانيت جي مســـلڪ تي مضبوطيءَ سان عمل ڪرڻ ڪانسـواءِ اسـلام پنهنجو تواريخي ڪردار ادا ڪري نه پئي سـگهيو جيڪـو هن اڳتي هلي ڪري ڏيکاريو. جيڪڏهن نبي الوهيت کـان وانجهيل هجي، يا سندس دعويٰ کي عام طـور ڏيـان لائـق نـه سـمجهيو وڃي تـه پـوءِ مقـدس ڪتـاب پڻ الهامي درجـو نـه ٿـا رکي سـگهن.پـر مسـلمانن جـو نظريو اسان کان مختلف آهي هو قـرآن کي الهـامي ڪتاب ۽ رسول جي فرمان کي قابل عمل مڃين ٿا.

نتيجي قومن آڏو هڪ خود اختياري عقلي نظريو قائم ٿي ويندو آهي، جيڪو پنهنجي مذهبي پيشوا کي خدا جو هڪ برگزيده بانهو ســمجهندي ان جي تعليم کي مســتقل ســچائي ان جي قــانونن کي اڻ مٽ سمجهندو آهي.

جيستائين اسلام بارهين صديءَ تائين يڪسانيت / جمود جي عقيده پرستي نــه ڦــاٿو هو، اوســتائين هڪ خــدا ويســاه مســلمانن لاءِ عملي طور جڻ ته هڪ غير محدود آزادي ســندس روحــاني زندگي ســان منســوب ٿيــل هــئي. تــواريخ ٻُڌائي ٿي مــذهب جي ان ســادگي، فطــرت ســان هم آهنگي لچڪ مان عرب مفڪرن ڀرپور فائدو ورتو. مسلمان فقيهــه ســمجهندا هئــا تــه تثليث واري نظــريي جي ذريعي عيســائي مــذهب دنيــا آڏو خــدا جي مثــانهين تصــور ــدران ان جي اڻ وڻنــدڙ شــڪل پيش ڪــري رهيــو آهي. تنهنڪــري ان نظــريي کي ڪــوڙو ثــابت ڪــرڻ جي غــرض ســان انهن پنهنجي مــذهب جي بنيادي تصور کي انهيءَ مجرد خياليءَ ســان وابســته ڪيــو جيڪــو اجــا تــائين انســاني ذهن نــه آيــو هــو. (رينـــان ”ابن رشـــد رشـــديت“ ص 76) الاهيـــاتي استنباط جــو اهــڙو اٽلي شــاهڪار هــو انهيءَ ڪــري پيش ڪــري سگهيا چاڪاڻ ته ”محمــد جي وحــدانيت مڪمــل گهــٽي پــاڳي ٻين مــذهبن جي مقــابلي ملاوٽ جي عمل کان پاڪ هئي“

F.A. LANGE:- "The History of Materalism" Vol 1). (P. 184

اها ساڳي اثــارتي تصــديق ڪــري ٿي تــه مــذهب جي بنيــادي اصــولن نشــونما جي صــلاحيت اتم درجي تي موجــود هــئي، جــيئن تــه انهن اصــولن وحــدانيت جـــو روح وڏي پئمـــاني تي موجـــود هـــو، تنهنڪري ارتقائي دؤر اهي تنگ نظر مذهبي ســوچ جي دائــري کــان ٻــاهر نڪــري ويــا هڪ روحــاني محبت تازگيءَ جي روپ تڪميل تي پهتــا. جنهن عقيــدت واري فڪــر جــو خــاتمو آڻي ڇــڏيو. (ان حــد تائين جو عــربن وٽ اجــان يونــاني فلســفي جي پَهچ کانه ٿي هئي، اسلام ڪوڙ سارا ذهــني الاهيــاتي

ادارا قائم ٿي چڪا هئا، ۽ تحقيق ۽ تفتيش جي ان نهج تائين رَسي ويا هئا، جو خدا جي تصور کي ايترو تہ خيال پرستيءَ ڏانهن وٺي ويندا هئا، جتي فلسفيانه خيال به نه پهچي سگهن جڏهن ته ٻئي ذهني اداري جا ماڻهو هر مسئلي کي عقل ۽ سمجهه جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ گهرن پيا ۽ دليل کانسواءِ اعتقادي نظريا مڃڻ لاءِ هرگز تيار نه هئا. بصره ۾، عباسي حڪمرانن جي دور ۾ هڪ اهڙي عقليت پرست اسڪول جو بنياد رکيو ويو، جتي مذهب ۽ عقيدي کي هڪ ٻئي جي قريب آڻڻ جو رستو ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. (Ibid P-177)

پهريائين پنجن ڇهن صدين جي تواريخ ٻُڌائي ٿي ته اسلام اهڙا اسڪالر پيدا ڪيا جيڪي بهشت بربن ۽ آسماني داستانن کان اُڪري فلڪياتي تحقيق ۽ قرآن جي تلاوت سان گڏ غير مذهبي ڪتابن جو به مطالعو ڪيو، ۽ انهن انقلابي دانشورن بنان ڪنهن رک رکاءِ جي عقيده پرستي تان هٿ کڻي دليل کي سونهون بڻايو. مسلمان حڪمران جيڪي بغداد، قرطبه ۽ قاهره ۾ رهندڙ هئا انهن سائنسي تعليم ۽ ڄاڻ جي واڌاري ڏانهن توجه ڏنو جنهن ڪري ڏاهپ جي اوسر ۽ ترقي ٿيڻ لڳي. اهڙيءَ طرح بخارا جي آزاد سلطنت شاعرن، عالمن ۽ طبيبن کي ملن ۽ فقيهن کان مٿي رکيو ۽ مذهب جي اشاعت جي پيٽ ۾ سائنسي علمن جي اشاعت کي ترجيح ڏني.

جڏهن اسان شعوري طور محسوس ڪيون ٿا ته انهيءَ دانشورانه جدوجهد جي ترقيءَ لاءِ راه ڪولڻ جو وسيلو اسلام جي عروج ماڻڻ ۽ سياسي سماجي ردوبدل مکيه ذريعو آهي. پر ان جو اصلي نڪتو اسلام پڻ آهي. ائين قرآن ۾ نه وري اسلام جو عقيدو اسان کي اجازت ڏئي ٿو ته اسلام جي تواريخي ڪردار کان ڪن لاتار ڪيون.

باب ڇهون

اسلامي فلسفو

عـــربن جي ســائنس ۽ آرٽ جي مـــد ۾ ڪيـــل جدوجهد جي ڄمار اٽڪل پنج ســو ورهين تي محيـط آهي ۽ اِهو دور يـورپ جي اونـداهيءَ وارو دور آهي. انهي دور ۾ هندوستان برهمڻ سماج آڏو گوڏا کوڙي رهيو هو، جيڪو ٻـڌ ڌرم کي لتاڙي رهيـو هـو. انهيءَ سـموري ڪـار گـذاري جي نـتيجي ۾ جـڏهن بـرهمڻ سماج ٻڌ انقلاب جي مٿان شـرمناڪ نمـوني حـاوي پئجي ويـو تـه اهـوئي مکيـه ڪـارڻ هـو جـو بـرهمڻ سماج، مسلم حملي آورن جي سامهون سـٿ جهلي نه سگهيو.

ائين بني اميه، بني عباس ۽ فاطمي گهراڻن جي روشن خيال دورن ۾ علم، تهذيب، تمدن جي زمـري ۾ ايشيا، اتر آفريڪا ۽ اسپين ۾ خوشـحالي ۽ تـرقي آئي، جنهنڪـري ثمرقنـد ۽ بخـارا کـان مـراڪش ۽ قرطبه تائين کوڙ سارا عالم ۽ ودوان، علم فلڪيات، علم حساب، فزڪس، ڪيمسٽري، طب ۽ موسـيقي تي کوجنـا ڪـرڻ سـان گڏوگـڏ تـدريس جـو ڪم بـه ڪري رهيا هئا. جـڏهن چـرچ جي تعصـبي ۽ جاهلانـا سـلوڪ جي ڪـري يونـاني فلسـفي جـا شـاهوڪار ذخيرا زمين دوز ٿي رهيا هئـا تـه اهي عـرب ئي هئـا جن گم ٿيندڙ خزاني کي بچـائي وَرتـو، ۽ سـچ پچ تـه انهن علم جي ذخـيرن جي دفن ٿي وڃڻ جي نـتيجي ۾ جيڪو عالم انسانيت جـو نقصـان ٿـئي ها، ان جـو ڪاٿو لڳائڻ مشڪل آهي.

اهڙيءَ طـرح ڪرسـتان اجـايو سـجايو دينـداري، بهه روپي ۽ مقـدس رياڪـاريءَ جي ڪـري سـائنس جي قديم حيثيت کي ناپاڪ ۽ پليت ڄاڻائڻ جي خفت ۾ مبتلا ٿي ويا. يورپ جا ماڻهو اهڙي اڻ ڄاڻـائي جي نـتيجي ۾ اونـداهي جي هڪ اهـڙي دور ۾ ٻُـڏي ويـا

جنهن کي يونان جي ڏاهن نئين سر جيئرو ڪري اجاگر ڪيو هو، سو اڳتي هلي وهم، وسوسن، تنگ نظري ۽ اڻ سهپ جي اونداهي ۾ دٻجي ويو هو، ان کي نئين سر نروار ڪري، يورپ واسين کي مادي خوشحالي، ڏاهپ جي ترقي ۽ روحاني آزادي سان روشناس ڪرائڻ جا پڳ ڏٺي اهي عرب فيلسوف ۽ سائنسدان هئا جن جي مُهابي يونان جي علم ۾ ڄاڻ جو اباڻو ورثو، جديد علم ۽ منطق جي سرواڻ ۾ جديد سائنس جي باني‌ڪار راجر بيڪن جي هٿن تائين پهتو، جيڪو پڻ هڪ عرب جو شاگرد هئو. انهيءَ ڏس ۾ همبولٽ(HUMBOLOT) جي راءِ مطابق ته عربن کي (جديد طبعي سائنس جو بنياد رکندڙ چئي سگهجي ٿو ۽ جنهن جي حيثيت ۽ اهميت کان اڄ به انڪار ڪري نه ٿو سگهجي.) ائين تجربي ۽ ماپ جا به اهم اوزار آهن، جنهن جي مدد سان هنن ترقيءَ جي رستي ڳولڻ سان گڏوگڏ يونان جي وجايل ڪڙيءِ کي به جديد سائنس سان ڳنڍي ڇڏيو.

الڪندي، ابن الهيثم، فارابي، ابن سينا، غزالي، ابوبڪر رازي، ابن حزم (Avempace)، ابوالفرج (Alphetragius)، اهي نالا، انساني تهذيب ۾ لازوال حيثيت ماڻي اڻ وسرندڙ بڻجي ويا آهن، ۽ ابن رشد جو نالو ته هڪ اهڙي ابديت جو درجو حاصل ڪري ويو آهي، جنهن کي لاشڪ ته جديد تهذيب جو هڪ اهڙو قاصد سڏي سگهجي ٿو، جنهن جديد تهذيب جي منهندارن کي ارسطو جي ذهانت ۽ فڪر سان سڃاڻپ ڪرائي. ابنِ رشد ذريعي ته يورپ ۾ ماڻهپي ۽ ساڃاهه جي اهڙي بيش بها تحريڪ جي شروعات ٿي، جنهن جي ڪري مذهبي ڪٽر پڻ ۽ انڌي تقليد پرستيءَ جي سنڌ ٿيل سماج ۾ آزاديءَ جا ڪرڻا ڦٽي نڪتا. عرب ڏاهن جو تواريخي ڪردار جيڪو اندلس جي روشن خيال حڪمرانن جي سرپرستيءِ جو هڪ چٽو مثال آهي، ان جي واکاڻ ڪندي راجر بيڪن چوي ٿو: (فطرت جي تشريح ارسطو ڪئي پر ارسطو جي چنڊڇاڻ جي ذميواري ابن رشد جي

هئنون ٿي.)

ان حوالي سان چرچ جي بالادستي ۾ مذهبي تسلط جي خلاف فڪري انقلاب جو جهنڊو، تيرهين ۽ چوڏهين صدي ۾ اڀو ٿيو. چو ته انهيءِ دور جي باغي عقل پرستن، سائنسي سوچ ۽ فڪر جو دَرس ته يوناني دانائن جي لکڻين منجهان حاصل ڪيو پر بغاوت جي رهنمائي ڪين عرب دانشورن جي معرفت حاصل ٿي ۽ خاص ڪري ابن رشد جي مهابي.

ڇهين صدي جي ابتدا ۾، جيسٽينن جي مذهبي تنگ دلي واري سلوڪ سبب ڪرستانن جي پاڪ ڌرتيءَ تان غيرڪرستانن جي نالي نشان ميسارڻ جي شروعات ڪئي وئي. آخرڪار يوناني ڏاهن کي زور زبردستي سان علم جي مسند تان لاٿو ويو. جنهنڪري هنن رومي سلطنت مان لڏپلاڻ شروع ڪئي ۽ ايران ۾ پناهه وَرتي، پر اتي به مذهبي مهندارن بغض ۽ ساڙ جي ڪري مَتن ڪفر ۽ الحاد جون فتوائون ڏئي سندن جيئڻ جنجال ڪري ڇڏيو. انت ته يوناني ڪلچر، بغداد جي عباسي خليفن جي مهمانداري ۾ داخل ٿيو.بغداد جا عباسي خليفا، انهن آيل ناستڪن جي ڏاهپ کان ايترو ته متاثر ٿيا جو انهن آڏو نه قرآن ۽ نه تلوار جو شرط رکيائون. ان ڪري جيڪي به عالم ۽ ڏاها ٻين عقيدن بابت تنقيدي راءِ رکندڙ هئا انهن سيني کي عقيدت پرست خليفن جيءَ ۾ جايون ڏنيون.

انهن خليفن جلاوطن يوناني عالمن کي پناهه ڏني. ان سان گڏوگڏ کين سندن قابليت مطابق ذميواري سونپي ته رومن سلطنت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل يوناني فلسفي کي يڪجا ڪري برباد ٿيڻ کان بچايو وڃي. ائين ارسطو، هيپوڪريٽس،گيلن ۽ ٻين سائنسدانن جي لکڻين کي عربي لباس ۾ آندو ويو ۽ خليفن انهن غير فرقيوارانه ۽ سيڪيولر علومن کي عرب دنيا ۾ ڦهلائڻ جي همت افزائي ڪئي. انهيءَ ڪارج واسطي سلطنت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سائنسي علم پکيڙڻ لاءِ اسڪولن جو جار وڇايو ويو ته جيئن

هــزارين شــاگردن کي ســولائي ســان تعليم ملي سـگهي. امـيرن غـريبن جي ٻـارن لاءِ بنـان ڪنهن مت ڀيد جي تعليمي سلسلو شروع ڪيو ويو. غــريب شـــاگردن کي مفت تعليم اســتادن کي ســـندن پورهئي خاطر لاتعداد سهوليتون ڏنيون ويون. عــرب تواريخ دان ابو الفرج ابن الجوزي (Abul Fargius) انهن عالمن بابت خليفي مامون جي راءِ لکندي چوي ٿـو: اُهي ذات ڏٺي خـدا تعـاليٰ طرفـان ئي چونـڊيل آهن، جيڪي لائق سيبائتا پيروڪـار ثـابت ٿيـا. انهن پنهنجي سموري ڄمار منطق عقـل منـديءَ جي لاءِ وقف ڪـري ڇـڏي. اهي علم عقـل جـا سـونهان دنيا سازي بابت سنسار جا اُهي روشن مينار آهن جو انهن جي نـه هئڻ ڪـري دنيـا ٻيهـر اوندهـه، ايـاڻپ وحشي دور غرق ٿي وڃي ها.“

موجـوده دور اسـلام جي حـوالي سـان جنهن تنـگ دلي مـذهبي ڪـٽرپڻ اضـافو ٿيـو آهي، ان اســلام جي ســچائي معتــبريءَ کي وڏو نقصــان پهچايو آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي ٻڌايو وڃي ته نبيءَ جا وارث اهڙن دانائن جا قدردان هئـا جيڪي ڪنهن به مذهبي فرقيـواريت لاءِ سـرگرم ڪونـه هئـا، انهن جي تعليم جو مکيه نظريو هئو ته(دليـل) ئي انسـاني ساڃاهه جو سچائي سان واڳيل نقطـو آهي. تـواريخ اهڙو مثال نـه هئڻ برابـر آهي تـه ڪ اهـڙو فـرد جيڪو مذهبي لحاظ کان به ڪ اهم عهدي تي فـائز هجي تنقيــد چنــڊڇاڻ جي همت افــزائي ڪنــدو رهي ته جيئن ماڻهپي دليل جي فڪـر ويچــار کي مانائتي حيثيت ملي سـگهي. اهـڙو ڪارنـامو مـامون الرشيد ڪري ڏيکاريو. ڇو ته عقل منديءَ جي پـوڪ پــوکڻ جــو مطلب ٿيــو تــه اڪيــون پُــوري ويسـاهه نـه ڪرڻ. انهيءَ ڏس مامون الرشيد، عباســي خليفن اهو نـاليرو شـخص ليکيـو وڃي ٿو، جنهن نـه رڳــو سائنسي علم فڪـر جي همت افزائي ڪئي پر ٻين خليفن پڻ وَس آهر هٿ ونڊايو. ائين بـه ڪــونهي تـه ڏاهپ جي پنــڌ رڳــو عباســي خليفن جي روشــن

خيال، سوچ ۽ سلوڪ تائين پهچائي اچي وئي. انهي ساڳي زمري ۾ افريڪا جا فاطمي ۽ اسپين جا اموي به اچي وڃن ٿا، اهي سياسي اقتدار جي ويڙهاند ۾ هڪ ٻئي جا ڪٽر مخالف هوندي به مَادي خوشحالي، فڪر ۽ شعور جي سرپرستي ڪرڻ ۾ اڳ اڳرا هئا. قاهره جي ڪتب خاني ۾ لڳ ڀڳ هڪ لک ڪتابن جو ڳاٽيتو موجود هئو ۽ قرطبه ۾ ته اهو انگ ڇهوڻ کان به ٽپيل هئو. اها ڪتابن جي سچائي ۽ علم پروري ان ڪوڙ کي به وائکو ڪري ڇڏي ٿي، جنهن ۾ چيو ويندو آهي ته اسلام جي اوسر سان مذهبي جنون ۽ وحشي دور جي ابتدا ٿي هئي ۽ ان لاءِ دليل طور اسڪندريه جي ڪتب خاني ساڙڻ جو مثال ڏنو ويندو آهي. انهيءَ مثال تي ڪو عقل جو سادو ۽ مت جو موڙهيل ئي اعتبار ڪندو ڇو ته اُهي ماڻهو جيڪي علم، ساڃاهه، فڪر ۽ فهم جي حوصله افزائي ڪرڻ ۾ راحت ۽ خوشي محسوس ڪندا هئا، سي اسڪندريه جي لئبرري کي ائين باهه جي حوالي ڪري سگهندا؟ اهي جيڪي پنهنجي دور ۾ انسانيت جي نجات ۾ اڳ اڳرا ۽ انسان ذات جي گڏيل ورثي کي محفوظ ڪرڻ ۾ پڻ اڳڀرا هئا، ڇا انهن لاءِ ڇئي سگهجي ٿو ته اهڙي املهه خزاني کي تباهه ۽ برباد ڪرڻ ۾ سندن هٿ هو؟ جيڪڏهن تڏي سيني سان بنان ڪنهن رياڪاري جي تورتڪ ڪبي ته ڇٽي صورتحال سامهون اچي بيهندي ته ان طرز جا گمراهه ڪندڙ قصا ۽ ڪهاڻيون رڳو بدنيتي تي مبني آهن،۽ اسلام جي آمد پنهنجي جوهر ۾ هڪ عذاب يا قهر نه پرانسان ذات لاءِ رحمت ۽ نيڪيءَ جو پيغام هو.

هونئن يارهين ۽ ٻارهين صَدي جي وچ وارين لکڻين ۾ اسڪندريه جي ڪتب خاني جي بربادي جو ذڪر سخت نفرت ۽ ڌڪار جي نوع ۾ڪيل آهي، ان جي برعڪس عربن جي آمد وقت ٻن مصر جي ڪرستان تواريخ نويسن (Estichicus Elnoacian) انهيءَ هيڏي ساري دردناڪ حادثي متعلق هڪ اکر

بـه نـه ڳالهـايو آهي. انهن پنهي ڄڻن مـان پويـون صاحب ته اسڪندريه جي ڇڳن مڙسن مان هڪ هو، جنهن لاءِ وَهم گمان به نه ٿـو ڪـري سـگهجي تـه ڪرسـتانن جي دشـمنن جـو ٻـانهن ٻيلي هـو. انهيءَ نقصان بابت گهٽي پاڳي خليفي عمـر جي هڪ حڪم نامي جـو ذڪـر ڪيـو وينـدو آهي. ان ڪي ڪرسـتانن جي هٿ چراند به ليکي سگهجي ٿو. پـر گبن پنهنجي تجزئي ملندڙ ثبوتن جي آثار تي هن راءِ جو اظهار ڪري ٿو: (عمر جو اهڙن سخت جملن حڪم نامو اســلامي نقطــه نگاهــه جي ابــتڙ اڻ ٺهڪنــدڙ محسوس ٿئي ٿو، ڇـو تـه هن پنهنجن حڪم نـامن لکيو آهي ته يهودي ڪرستانن جي مذهبي ڪتـابن کي ساڙڻ کان پاسو ڪيو وڃي مشرڪ/ ناستڪي ليکڪن، تواريخــدانن شــاعرن ســان بــه قــانون مطابق سلوڪ ڪيو وڃي.) (Rise and fall of the Roman Empire)

هــونئن جــڏهن ڪـان وٺي تـواريخ لکڻ جــو غـير جانبدارانه طريقو وجود آيو آهي ته اسڪندريه جي ڪتب خاني جـو قصـو پنهنجـو قـدر قيمت وڃـائي ويٺــو آهي شــڪ شــبهي جي ڍيــر دفن ٿي ويــو آهي. بهرحال عربن جي آمد کـان اڳ ئي اسـڪندريه جي ڪتب خاني منجهان قيمـتي يونـاني ڪتـابن جي منتقلي عمـل اچي وئي هـئي. ڇـو تـه عـربن جي فتوحات کان اڳ اسڪندريه ڪرستاني مذهب جــو ڪٽرپڻ پکڙجڻ سبب علم فڪر جـو بـه زوال اچي ويو هو. ان ڪري ڪتبخاني جو ساڳيو مـان مرتبـو به ڪونه رَهيو هو. ڇو ته غـير ڪرسـتان عـالمن کي عيسائي مذهبي مهندارن جي تعصبي سلوڪ ڇُرچ تي مکيه عهدن تان برطرف ڪيـو ويـو هـو لازمي طور اهي عالم سڳورا علم جو خزانو بـه پـاڻ سـان کڻي ويا هوندا. ان هوندي بـه جيڪــڏهن مڃجي ڪـٺي ته عمر جي حڪم نامي سـان ڪتب خـاني کي باهـه ڏني وئي هـئي تـه اهـڙي نڪـتي کي هـاڻي هرويـرو اپـارڻ جڻ تـه ڇسـائپ جـو اظهـار آهي، جنهن مـان

مذهبي اٿڻت ۾ اضافو ٿيندو ۽ اهڙو عمل انسان ذات کي لاڀ ڏيڻ جي برعڪس ڇيهو رَسائيندو. اسلام جي نالي ۾ڪا سَاڙ ٻار ڪٽي ٿي ٻه هوندي پر ان ۾ڪنهن شاهوڪار علمي خزاني کي نقصان رسيل ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي ، ڇو ته خليفن جي علم سان اُنس ۽ اتساهه جي ڪيفيت جو ڪاٿو لڳائڻو آهي ته انهن لازمي طور بيش بها علم کي محفوظ رکڻ لاءِ پهريائين ڪجهه اُپاءِ ورتا هوندا ۽ باقي اجايو سجايو ۾ ڪِنُ ڪچرو ساڙڻ جو حڪم ڏنو هوندو.

بازنطين گهراڻي جي وحشين لاءِ هيڪاندا ثبوت موجود آهن ته انهن ڪيئن بطليموس جي شاندار پورهئي کي تلف ۽ تاراج ڪري ڇڏيو . اسڪندريه ۾ علم ۽ عرفان جي شمع کي وسائڻ ۾ وڏو هٿ سينٽ ڪارل جو ڇيو وڃي ٿو جنهن علم جي ديوي هيپريا جي پريل ميلي ۾ بيحرمتي ڪئي هئي. اهو سپ ڪجهه پنجين صدي جي شروعات ۾ وهيو واپريو هو. ان حد تائين جو پادري سڳورا ڪنهن به حالت ۾ اسڪندريه جي اهڙن ليڪچرن ۽ خطابن کي برداشت ڪري نه سگهندا هئا جنهن ۾ فلسفي ۽ سائنس بابت بحث مباحثا ٿيندا هئا ۽ انهن گڏجاڻين جي سرپرستي هڪ يهودي عورت /غير ڪرستان ڪندڙ هئي . جنهن ۾ شهر جا ساڃاهه وند ماڻهو شرڪت ڪندا هئا. جڏهن ته آرچ بشپ /وڏي پادريءَ جا ناقابل فهم خطبا فسادي فڪر ۽ سوچ جا ماڻهو ٻڌڻ ايندا هئا. ان جي خطابن ۾ عقل ۽ فهم جي ڳالهه ڪرڻ ته پري رهيو پر هو مورڳو پنهنجي مليل اٿڪٺ اختيارن وسيلي محاذ آرائي ڪندڙن کي مليا ميٽ ڪرڻ ۾ ويساهه رکندڙ هو. انهيءَ آرچ بشپ جي هشيءِ تي فسادي (جن جي سرواڻي جنوني راهبن جو گروهه ڪري رهيو هو) مذهب جي نالي ۾ اسڪندريه جي علمي مرڪز تي ڪاهه ڪري هڪ اهڙي گناهه جا مرتڪب ٿيا، جنهن کي بيان ڪندي جڻ ته هڪ عذاب ۾ ياد ڪندي به

شرم محسوس ٿئي ٿو.

چو ته چار سو ڇــوڏنهن عيســويءَ جي قــريب فلسفو ڏاهپ محدود دائري قيد رَهيا نتيجي سائنس دليل لاءِ گمنامي جي غار الوپ ٿيڻ کان ســواءِ ٻيــو ڪوبــه چــارو ڪونــه رهيــو هــو. عــوام سندس مجتــا مهانتــا جي ويــل وهــامي وئي هــئي. ائين سمجهڻ گهرجي تــه صــديون اڳ جــاڻ ڏاهپ جي ڏياتي وسامي چُڪي هئي. چو تــه مــذهبي ڪــتر پڻ جي وزني عَصــا جي ڌڪ يونــاني فلســفي جي نــازڪ نفيس خــدوخال کي بگــاڙي ڇــڏيو هــو. ڪارئل ائڪٽ کي به بغير ڪنهن ســوال   آڏي پڇــا جي مســلط ڪيــو ويــو. اهــڙي صــورتحال رومي ســلطنت ڪنهن بــه انهيءَ رمــز کي جــانچڻ جي تڪليف به ڪانه وَرتي ته فڪر فهم جي آزادي جو هئڻ ڇو ضروري آهي؟ ڇو ته اهــڙي طــرز جي ڳــولا ڦولا فاتحن جي انهن ارادن کي وائڪو ڪــري بيهــاري ها ته اسڪندريا پنهنجي اقتــدار کي دائمي رکڻ لاءِ هو کهڙيون حرفتون حيلا ڪري رهيا هئــا. اهــڙيءَ ريت لڳاتار به صديون وڌيڪ ويران، پڙپانگ تباهــه ڪنــدڙ ثــابت ٿيــون. جنهن مــان ڇوتڪــارو ٻــاهرين حمله آورن جي مُهابي ٿيو. هوئن ســموري دنيــا کي سُــڌَ آهي تــه عــرب فــاتح دليلن جي سچائيءَ ســان نمودار ٿيا هئا پوءِ به اها دعويٰ ڪونــه ڪيــائون تــه عقــل ڏاهپ جي زمــري پــاڻ اعليٰ اتم آهن. ڇاڪــاڻ تــه انهن جــاڻ   علم حاصــل ڪــرڻ بــابت پنهنجي روش کي مــذهبي مت پيــد کــان مٿــانهون رکيو. هو ان ڪري مصر کي دنيا جي قومن جي پيٺ ٻيهر ناماچار ڏيڻ ڪامياب ٿيا. هو مصر کي هڪ پيانڪ شدت پرستي، اياٽپ جاهليت جي اونداهيءَ منجهان ڪڍي اچڻ ڪامياب ٿيا.)

Draper: The History of the Intellectual Development of Europe vol: 1. p- 325

عربن نه رڳــو يونــان جي قــديم ڏاهپ جي پنــدار کي بچائي ورتو پر ان کي سانديو سموهيو پڻ. ان

سـان گـڏ علم جي خـزاني تي پنهنجـون عقـل پرپـل تشريحون به لکيـون. جنهنڪـري جديـد سـائنس جي دانائن، افلاطون، ارسـطو، اقليـدس،هيپـو ڪـريٽس، گيلن بطيلموس جـون عالمانـه لکـڻيون پورهيو، عربي ٻوليءَ جي معرفت پهتيون. جديد يورپ عربن کان علم، طب سائنس جاڻ حاصـل ڪـئي . پـر ساڳي وقت علم هيئت (Astronomy) جي سائنس جنهن انسـاني فڪـر جي اڏام وسـعت آنـدي فطرت جي ميڪـانيڪي قـانونن کي اجـاگر ڪيو، ان جي پـوکي راهي بـه عـربن جـو رت سـٽُ شـامل چئي سگهجي ٿو. انهي نـئين تحقيـق جي مـدد سـان عرب فيلسوفن زمين جو ٽُز گهيرو (Diameter) گرهن /سيارن جو تعداد به ڳولي لڌو. انهن جي هٿن علم هيئت پنهنجي قديم خـدوخال جي خـول مـان ٻاهر نڪـتي مشـرقي ملڪن جي عـالمن پنـڊتن جي پـوک پورهـئي جي طفيـل هڪ سائنسـي علم جـو درجـو حاصـل ڪيـو. الجـبرا جي ايجـاد جـو تـاج اسـڪندريه جي diophantus تي اچي ٿـو. پـر الجـبرا علم جي ديـوان خـاني پنهنجي جـاءِ والارڻ جي تـڏهن قابـل ٿي جـڏهن عـربن کيس سـنواري پيش ڪيو. ائين مجمـوعي طـور سـائنس کي مجتـا ڏيارڻ عربن جو پورهئـو پگهـر شـامل آهي. پـر عرب پنهنجي سـموري پورهـئي جـو ثمـر يونـان جي عالمن سـان منسـوب ڪن ٿـا. هـونئن علم نباتـات (Botany) گهٽي پـاڳي علم طب لاءِ پڙهـائي وينـدي هـئي، پـر ان هنن لـڳ ڀـڳ بـه هـزار بـوٽن جون جنسـون ڳـولي لـڌيون جنهن علم سـائنس کي هڪ نئون جنم ڏ نو . علم ڪيميا کي به مصر جا ڪـٽر تعصـبي عـالم سـيني سـانپيندا آيا، جنهن جـو عـام اسـتعمال بابـل بـه هـو. هندوسـتان جـا حڪيم بـه انهيءَ علم جي بڻ بنياد کان ڪجهه نه ڪجهه آگاهي رکندڙ هئا، پر علم ڪيميا کي ڪارائتا هٿ عـربن جـا نصيب ٿيـا. جنهن ڪـري هن علم تـائين عـام مـاڻهن جي رَسـائي اسـان ٿي وئي. (هنن چڪـائڻ (

distillation)۔ جي طرز کي جديد نموني متعارف ڪرايو ان کان سواءِ فطرت جي ٽن مکيه شاخن جي ڇنڊڇاڻ ڪئي، ڪار تيزابن جي عنصرن کي جداگانه ترتيب ڏني اجان به قيمتي سخت ڌاتن کي قلدائڪ دوائن تبديل ڪيو. (گبن)

عربن علم طب جي سائنس چڱي چوکي ترقي آندي، انهيءَ ڏس موسيٰ جابر ته سنئون سڌو جالينوس(galen)۔ جا پيروڪار هئا جيڪو ڪجهه ڪين استادن کان حاصل ٿيو ان سان انسان ذات جي خزاني اضافو ڪيائون. ابن سينا، بخارا جي هڪ ڏورانهين علائقي ڏهين صدي ڄائو هو، جنهن کي يورپ سڄا سارا پنج سو ورهيه اٿارٽي سمجهيو ويندو هو. ان حوالي سان salermo جي درسگاهه کي سورهين صدي تائين به يورپ علم طب جو مکيه مرڪز سمجهيو ويندو هو. ائين يورپ پنهنجي ڄاڻ جو ڏاڳو عربن سان ڳنڍيندو آيو ابن سينا جون لکڻيون ته وڏي چاهه هاج سان پڙهايون ويندون هيون.

عرب عالمن جي علم لاءِ چاهنا جو ڪاٿو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته سندن سموري تحقيق مشاهدي تجربي سان لاڳاپيل هئي. عربن فرضي قياس آرائيءَ جي طور طريقن کي رد ڪندي سدائين جٽاءِ دار اصولن جي پنيرائي ڪئي . عربن جي قابليت اهليت جو اندازو عزت ماب ابن رشد جي خيال آرائيءَ مان لڳائي سگهجي ٿو: (مذهب، فيلسوفن ذاهن جي نظر ، ڏٺي سڀوري جي عبادت سندس جاه وجلال جي مڃتا، اصل علم ڄاڻ حاصل ڪرڻ ئي آهي، جيڪو سچائي حقيقت ڏانهن رجوع ڪري ٿو. اهڙو ڪارج رب جي نظر اعليٰ اتم آهي. جڏهن ته انهن ماڻهن جي اها سوچ شرمناڪ آهي جيڪي پنهنجي مذهب کي نڄ خالص سمجهڻ جي خفت مبتلا آهن، ان ڪري اهڙو مذهب جيڪو مفروضي جي پروپئگنڊا پنيرائي ڪري ته ان کي اڻ ڄاڻائي /لامذهبيت جو

وسـيلو ڇـئي سـگهجي ٿـو. يـوءِ اهـڙو مـذهب پلي اسـلوب جي لحـاظ کـان پلائي جـو پنـدار هجي پـر پنهنجي جوهر ۾ سهپ ۽ رواداري کـان کـوهين ڏور هوندو آهي. اهڙي آزاد خيالي /لـبرل ازم جي کـري ابنِ رشد، مذهبي مهنـدارن جي کـاوڙ ۽ کـروڌ جـو نشَـانو بڻيو. خـاص کــري عيســائين کــان وڌيڪ مسلمانن جو حدف بڻيو.

بهرحال، ابن رشد ڪجهه وقت جلاوطن رهيو پـر پـوءِ اسـپين جي سـلطان کيس قاضـي جي سـاڳئي عُهدي تي بحال ڪيو ۽ سندس ڪتاب به ڪجهه قدر ضبط هئڻ کان بچي ويا. پر سندس لاطيـني تـرجمي مان مٿيان حصا ۽ مواد اعتراض جوڳا ڄاڻـائي خـارج ڪيا ويا. ان هونـدي بـه يـورپ ۾ بـارهين، تـيرهين ۽ چوڏهين صدي جي سيڪيولر تحريڪن سنئون سـڌو اثر عرب فيلسوفن جي سـانپيل لڪـٽين کـان حاصـل ڪيو ۽ بيشڪ ته اهي سيڪيولر نمـوني جـون هيـون جن ڪئٿـولڪ چـرچ جي بڻ بٽيـادن کي لوڏي ڇـڏيو. اهڙي ريت بارهين صـدي عيسـوي يـا ان کـان اڳـتي جيستائين جديديت جو ظهور ٿيو اوستائين ابن رشــد جون تحريرون ڪليسائي اڳواڻن جي نظرن ۾ ڪفــر ۽ بــدعت لائــق ســمجهندي مٿن زوريءَ فتوائــون مڙهيون ويون، ڇوته جيڪو ٽڪرو اسان مـٿي پـڙهي آيا آهيون ان جي معنيٰ ۽ مفهوم هـئين بڻجي ٿـو تـه مثبت ساڃاهه جي کوجنـا کـرڻ تـه جـيئن جهـالت ، عقيـدت پرسـتي جي انهيءَ ڍيـر جي صـفائي ڪجي جيڪي دين ڌرم جي نـالي ۾ صـدين کـان قـائم دائم آهن.

ابن رشـد پنهنجي هڪ اقتبـاس ۾ ڄاڻـائي ٿـو تـه استقرائي (inductive) اصولن جـو مکيـه مقصـد آهي سچائي جي حاصلات . جڏهن خالق جـو اڳوڻـو تصور پاسـيرو رکي انـڌي تقليـد بـدران ان جي ذات کي سڃاڻڻ ۽ سـمجهڻ جي کوشـش کـئي وينـدي آهي ۽ تجربـــاتي عملن جي ذريعي ان جي صـــحيح حقيقت ان جي ئي تخليق کيل شين يعـني ڪائنـات

وغيره مان معلوم ڪئي ويندي آهي ته خدا جو روحاني تصور پسمنظر م هليو ويندو آهي. اهڙي صورتحال ۾ سندس موجودگيءَ جو احساس رڳو مذهب آهي جنهن وسيلي خدا جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ مذهبي لباس ۾ انساني فڪر جي ترقيءِ بابت سُڌ ملي ٿي. انهي حوالي سان دنيا ۾ جيڪي به مذهب آهن انهن ۾ اسلام کي مٿانهون ۽ منفرد سمجهندي ٻين مذهبن کي منسوخ ليکي سگهجي ٿو. اهو ئي سندس تواريخي اهميت جو جوهر آهي.

اسلام ۾ عربي ٻولي جو مرڪز اهي تواريخي علائقا آهن جتي پراڻيون تهذيبون جهڙوڪ: مصر، آسيريائي، عبراني، ايراني ۽ يوناني تهذيبون پنهنجي حشمت ۾ ڏيا سان نمودار ٿيون، انهن ۾ ٽڪراءِ ٿيو ۽ ختم ٿي ويون. پر انهن اوائلي تهذيبن جي گود منجهان هڪ مثبت ڪارج حاصل ٿيو: عرب ڪلچر جي اڏاوت ۾ محمد ﷺ جي غير معمولي وحداني اصولن جي اوسر. اها سڀ نيڪ نامي ۾ ساڪ انهن عرب فيلسوفن جي ڪاتي ۾ اچي ٿي، جن پهريون پيرو ان نڪتي کي آب وتاب سان پيش ڪيو ته سڀني مذهبن جي اصليت هڪ ئي آهي. انهن نه رڳو انهي راءِ کي سگهارو ڪيو ته جيڪي به پنهنجي دور جا مذهب هئا سي ذهن تي ايترو ته اثر انداز ٿيا جو زندگي جي پر اسراريت ۽ فطرت کي سمجهڻ لاءِ پيش قدمي ممڪن ٿي سگهي، پر اڃان به ڏس ڏنو ته دليل جي روشنيءِ ۾ ئي وڏيڪ سچيتائي ۽ ساڃاهه ماڻي سگهجي ٿي. مذهب جي اهڙي عاقلانه تشريح، ابن رشد کي وڏيڪ ناليرو بڻايو.

ان ڪان سواءِ علم ما بعد الطبيعات (Metaphysics) ۽ سائنس جا بي بها علوم جيڪي اٿينس ۽ اسڪندريه جي ڏاهپ مرڪزن جو نچوڙ هئا، انهن ۾ عربن ايترو پورهيو ۽ پگهر شامل ڪيو جيڪي اڳتي هلي جديد تهذيب لاءِ پيڙهه جو پٿر ثابت ٿيا. اهو (شڪ) جو عنصر ئي هئوجيڪو سڀني عقيدن

 ويساهن جي شهه رڳ ٻـڌيو. اڳـتي هلي جـيئن ئي تنقيـد جي وسـيلي ويسـاهه جي حيـثيت کي چئلينج ڪيو ويـو تـه اهـڙو قـدم چڻ تـه انسـاني تـرقي جي آسمان تي ٻاڪ اپرڻ جو اعلان هو.
هـوئن، آڳـاٽو تـيرهين صـدي بـه (شـڪ) جـو فلسفو موجود هو. پر بداعتمادي موجود ڪانه هـئي. مختلف نظريا بحث جو مرڪـز بڻيـا رهيـا ڪن کي تڪـراري بڻـائي رد بـه ڪيـو وينـدو هـو پرڪرسـتان عقيدي اصول جي قلعي تي ڪڏهن بـه حملـو نـه ڪيو ويـو. مٿس حملـو تـڏهن ڪيـو ويـو جـڏهن هڪ نـئين فڪـر جي اڏاوت جي ابتـدا ٿي تـه ذهن هڪ نئون نڪور فڪر ترڻ اُسرڻ لڳو ته سپني مـذهبن جو پاڙون هڪ ئي آهن ته پوءِ اهڙا اصول عقيـدا ويتر نقصان رسائيندڙ خرابي پيـدا ڪنـدڙ آهن پـوءِ انهن کي منســوخ /رد ڪــرڻ ضــروري آهي. ان لاءِ اهي عنصر انسـان ذات جي روحـاني ايڪتـا آڏو چڻ ته رنڊڪ بڻجي بيٺل آهن. ظاهر آهي ته جيڪڏهن عقيدي ويساهه جي صفتن کان نجات ملي ٿي تــه پوءِ مذهب جـو پنهجن پـيرن تي بيهڻ جـو مقصـد بـه هڪ سواليه نشان بڻجي وڃي ٿو . چوته سچائي کي محســوس ڪــرڻ کــان پــوءِ ڪچــائيءِ جي بربــادي شروع ٿيندي آهي. ائين مـذهبن جي وحـدانيت سـان پرپور انقلابي تصور جي تشريح پهريـون پـيرو عـرب عالمن ڪئي.
اها حقيقت پڌري پٽ آهي تـه عـرب عـالمن جي جدوجهد جو عروج ابن رشد تـائين چيهـه ڪــري ٿـو. جو تـه هي اعليٰ انسـان انهن هسـتين منجهـان هڪ آهي جيڪي نـائين صـدي کـان تـيرهين صـدي تـائين پنهنجي ڏاهپ جي پورهـئي جي آڌار تي ان کــان اڳ جي ڏاهن فيلســــوفن جي سلســــلي جي هڪ مضـبوط ڪـڙي آهي. انهن مڙنـئي لکـڻين يـا تعليمي سلسلي کي ڏسبو ته ان انقلابي جوهر جو ڳانڍاپو اسـلام جي مکيـه اصـولن سـان نظـر اينـدو ان واڌارو يا حاصلات جو ذريعو (خدا جي تلوار) بڻي .

عربن دنيوي وهنوار ۽ روحاني وحدانيت کي سگهارن بنيادن تي قائم ڪرڻ ۽ اقتصادي خوشحالي خاطر هڪ نئين ڪلچر معرفت پنهنجي فڪر کي واڳي ڇڏيو، ائين مسلمان صدين تائين بين کان پرائيندا رهيا ۽ خاص ڪري يونان وارن کان. جنهن ڪري، هوُ علم جي هر هڪ شاخ ۾ آزاد خيالي جي آبياري ڪندا رهيا .
الڪندي عرب فيلسوفن ۾ سڀ کان آڳاٽو ليکي سگهجي ٿو. هو آزاد خيال عباسي حڪمرانن جي دارالحڪومت ۾ رهندو هو ۽ سندس شهرت نائين صدي جي اڳياڙي ۾ ٿي. سندس فلاسافي پڙهائڻ جو دارومدار علم حساب جي منطق سان ڳنڍيل هو. ڇا ڪاڻ ته علم حساب جي معرفت ئي بيڪار قياس آرائي ۽ منجهيل سوچ کي (دليل) جهڙي مضبوط ڪارج سان رد ڪندي سچائي جي اصولن پٽاندر مثبت ۽ منطقي نتيجا حاصل ڪرڻ سان هو. جنهنڪري انهن اصولن جي پيش بندي ڪندڙ استاد عزت ۽ احترام لائق چئي سگهجن ٿا، جن جي مهابي فرانسز بيڪن ۽ ڊيڪارٽ گڏريل ست سو ورهين کان (جديد فلسفي) جي رهبرن طور سڃاتا وڃن ٿا. پر اڄ به عالم ۾ داناءَ جيڪڏهن ڪٿان به لاڀ حاصل ڪن ٿا ته وري به ڏاهپ جو ساڳيو پندار آهي جيڪو عربن هڪ هزار ورهيه اڳ گڏ ڪيو هو.
انهيءَ ساڳئي سلسلي جي نشاندهي ڪندڙن ۾ الفارابي جيڪو پويان ايندڙ صدي جو رهواسي ۽ دمشق ۾ درس ۽ تدريس ڏيندو هو. هن جي ارسطو تي لکيل شرح صدين تائين سند طور پڙهائي ويندي هئي. الفارابي ميڊيڪل سائنس ۾ چڱي خاصي سرسي حاصل ڪئي . راجر بيڪن به علم حساب جي سڪيا ڪائنس وَرتي.
ڏهين صدي جي پوئين اڌ ۾ ابن سينا جي آمد ٿي. هن جو واسطو بخارا جي هڪ سڪئي ۽ شاهوڪار گهراڻي سان هو جيڪو واپار جي حوالي سان ملڪان ملڪ مشهور ٿيو.ابن سينا علم حساب

□ علم طبيعات تي گهڻو ڪجهه لکيو پر ڪيس شهرت علم طب /ميڊيڪل سائنس جي ڪري ملي. جڳ مشهور ميڊيڪل اسڪول سيلرمو (Salermo) ۾ به سندس يادگار شاهڪار هو □ علم طب تي لکيل ڪتاب به يورپ □ سورهين صدي تائين درس طور ڪتب آندا ويندا هئا. ان عظيم انسان جون فيلسوفيانه لکڻيون ايتريون ته روشن خيال هيون جو بخارا جو آزاد خيال امير به تقليد پرست عالمن جو دٻاءِ برداشت ڪري نه سگهيو.جيڪي ابن سينا جي سيڪيولر لکڻين کي بدناموسي طور استعمال ڪري رهيا هئا. آخر لاچار ٿي ابن سينا پنهنجي سرپرست جي دربار منجهان روانگي اختيار ڪئي □ عرب بادشاهتن □ مسافري ڪندي به علم طب جي تعليم سان گڏوگڏ فلسفو پاڙهيندو رهيو.

يارهين صدي □ ابن الهيثم آهي جيڪو اڄ تائين به سائنس جي ميدان □ اهم جاءِ والاريندو اچي ٿو. چو ته علم نظر بابت ڪوجنا ڪرڻ □ سندس خاص مقام آهي. هن علم نظر بابت، چاڻ يونانين کان حاصل ڪئي جن جو خيال هئو ته روشني جا ڪرڻا ڪنهن به وِٿُ کي ڏسڻ لاءِ اک منجهان نڪرن ٿا. پر هن جاميٽري جي وسيلي ثابت ڪيو ته جسم مان روشني جا ڪرڻا نڪري اک جي ماڻڪي تي اثرانداز ٿين ٿا، ان ڪري سائنسي تواريخدانن جي اهڙي راءِ کي به چڱو چوکو وزن ملي ٿو ته ڪيپلر جيڪا علم نظر بابت شاندار ڪوجنا ڪئي ان جو سلسلو ساڳئي عرب سائنسدانن سان ڳنڍجي ٿو.

ان ساڳي صديءَ جو الغزالي به رهواسي آهي جيڪو اندلس جي هڪ واپاريءَ جو پٽ هو. هي صاحب انهن پيش بندي ڪندڙن مان صف اول جو ماڻهو آهي، جن ڊيڪارٽ جي خالص (سچ) تي پاڙڻ جي بنسبت خود شعوري (self consiousness) کي وڌيڪ ترجيح ڏني. الغزالي انهن ڏاهن منجهان هڪ آهي. جيڪو قديم □ جديد سيڪيولر خيالن □ ويچارن □ پُل جو ڪم ڏئي ٿو. فلسفي جي ميدان □

اڻ وسـرندڙ پورهـئي بـابت اڇـو تـه سـندس زبـاني ٻُڌون: (جڏهن مذهب منجهان دلجمعي حاصل ڪـرڻ ۾ ناڪام ٿيس ته ڪنهن به اعليٰ هستيءَ جي اقتـدار جي سوچ ڪي ذهن جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪوڙي ڪيي ٻاهر ڦٽو ڪري ڇڏيم ۽ انهن سپني قيـاس آرائين کي بـه پـني پـر اڇلائي ڇـڏيم جيڪي بـالجتيءَ ڪـان وتي ذهن ۾ پريل هيون. ان ڪري منهنجي سـامهون هڪ سنئون سڌو مقصد ۽ مراد آهي ته وٿ جي سـچائي سمجهڻ: هاڻي مون کي سُڌ پئي آهي ته اهڙي علم يا ڄاڻ جو هئڻ ضروري آهي جنهن وسيلي ڪنهن به وٿ يـا مقصـد جي تشـريح ڪـري سـگهجي ، جـيئن آئنـــده مســـتقبل لاءِ ڪنهن بـــه شـــڪ شـــبهي جي گنجائش نه هئڻ جي برابر هجي . جـڏهن، هڪ پـيرو منهنجي ذهن قبول ڪري ڇڏيو تـه ڏهن جـو انـگ ٽن کـان مـٿي اهي، جيڪـڏهن ڪـو بـه سـمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ته ٽن جو انگ ڏهن کان مـٿي آهي ۽ ان لاءِ هو نانگ منجهان نوڙي ٺاهڻ جهڙو معجزو بـه سر انجام ڏئي ته به سندس غلطيءَ بـابت منهنجـو ويسـاهه پڪـو پختـو رهنـدو . هـا هن جي حـرفت ۽ ڪـــاريگري گهـــڙي ڪن لاءِ منهنجي ذهن تي پنهنجي قابليت جو ڏاڪو ويهاري سگهي ٿي پر ان هوندي به منهنجي ڄاڻ ۾ ڪو بـه تـر برابـر شـڪ پيـدا ٿي نـه سگهندو .)

ائين علم جي تيز ڄاڻ حاصل ڪرڻ جا اصول جيڪي لـڳ ڀـڳ هڪ هـزار ورهيـه کن اڳ مسـلمان عالمن ٻڌايا هئا، اهي اڄ به اُيتري ئي حيثيت ۽ درجو رکن ٿا، جـــو سائنســـي منطـــق ڪي جنهن ريت انهن سينگاري سنواري نشانبر ڪري بيهـاريو سـو اڄ جي ويهين صدي جي هندوستانين ۾ به ڇدو نظر اچي ٿـو جن پنهنجي مٿان (روحانيت) جي جادو جنتر، ٺڳي ۽ فريب کي مڙهي ڇڏيو آهي ۽ لاشڪ تـه اهي عنصـر سائنس جي سچائي آڏو رنڊڪ بڻجي بيٺل آهن.

الغزالي ته ڄاڻ بابت ، اجان به وضـاحت ڪنـدي چوي ٿو ته اها علم حساب وانگر تُز پد تڏهن حاصـل

ڪري ٿو جڏهن مشاهدي جي بنيءَ مان سندس گذر ٿـئي ٿــو ان ڪي قطعي لاجــواب اصــولن جي پنيرائي ملي ٿي.هو، ان راءِ جـو هـو تـه اڻ تڪـراري اسم جهڙوڪ ايمان يقين فقـط حواسـن وسـيلي محسـوس ڪـري سـگهجي ٿـو رڳـو سـچائي جي چـاهت بــه مصـيبت جــو بـاعث بڻجي سـگهي ٿي. الغـزالي دليـل جي روشـنيءَ يقين ويسـاهه ڪي ڳولي لڌو. الغـزالي جي اهـڙي سـوچ بـابت هـر هڪ تـــپرس عجب پئجي وڃي ٿـــو ســـندس دور جڏهن ته مذهبي ماحول مڪمـل طـور اڻ سـهپ جنـــون جي گـــرفت وَرتـــل هو، تنهن هونـــدي بـــه الغزالي جي (شڪ) وارن راين ڪي سموري مســلم دنيا پڙهايو ويندو هو.

تواريخ هن فيلسوف جي مـان مرتـبي بـابت ناميـاري فـرينچ مشـرق دان رينـان جي وزنـدار راءِ آهي ته جديـد (تشـڪيڪ) جي فلسـفي جي مهنـدار هيوم ان ايترو گهٽو اضافو ڪونه ڪيو آهي جيڪــو الغزالي سوڌو ٻيا عـرب فلاسـافر سـت سـو ورهيـه ڪــائنس اڳ درج ڪـــري ويـــا آهن. اســان ڪي ويــتر الغــزالي جي سـوچ فڪر، تـورايخ جي روشـني وڏيڪ اهميت ماڻينـدي نظـر اچي ٿي. ڇـو تـه هيـوم جي (تشــڪيڪ) واري عنصــر ڪــانت جي تنقيــدي فلسفي (Critical Philosophy) لاءِ ميدان هموار ڪيــو، جنهن قيــاس آرائي عقيــدن جي پــاڙن تي ڪهاڙي جو ڪم ڪيو. پر الغزالي جي سـوچ فڪـر پنهنجي دور ڪـان اڳ جـا هئـا. تجربـاتي سـائنس (Practical Science) جنهن جو ذڪر ڪيو اٿس، اهـا اجـان تـائين ممڪن ڪانـه بـڻي هـئي. انڪـري ٽيڪنالاجي جي اڻ هونـد يـا بـانبڙا پـائڻ جي ڄمـار فطرت جي شين جـو علم حسـاب جي ڪسـوٽي تي پرک ڪرڻ فلاسافرن لاءِ ڏکيو وهنـوار هـو. الغـزالي، پڇاڙي تصوف ڪان متاثر ٿيو پر هن جو زوال ڪانٺ جهڙو نه ٿيو. ان لاءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته ظـاهري خـامين دباءَ، عــرب فيلســوف جي اپ ڏانهن اڏام

کي جهيٽو ڪري ڇڏيو ان جي برعڪس ڪائنات جي اندر ويئل طبقاتي مفاد جي رغبت، سندس ذهانت جي مٿان ڇانئجي وئي .

ابوبڪر رازي جيڪو پڻ ٻارهين صدي جو رهندڙ آهي. اهو پهريون هيئت دان (Astronomer)ـ آهي جنهن بطليموسي قياس آرائي کي رد ڪيو. رازيءَ راءِ مطابق گرهن /سيارن جو سرشتو آسمان گردش جو هڪ اڻ کٽ سلسلو آهي. رازيءَ جي ڪوجنائن تي برونو، گيليلو ڪوپر نيڪس وڌيڪ تحقيق ڪئي. ابوبڪر جي ڪوجنا موجب سرشتن جي اندر چر پر جو عمل ايڏو ته مڪمل جامع آهي جو غلطيءَ جي گنجائش جو سوال ئي پيدا ڪونه ٿو ٿئي. پر ابوبڪر پنهنجن ڪوجنائن کي ڪنهن لکٽيءَ جي شڪل ڏيڻ ڪان اڳ گذاري ويو. هن جي شاگرد (Albertusmagnus)ـ سندس تعليم کي عام ڇام ڪيو ته جيڪي گره /سيارا آهن سي باقاعدگيءَ سان گردش رهن ٿا. ائين مجموعي طور وچولي دور انهيءَ قياس آرائي کي هيئت داني جي حوالي سان قيمتي سرمايو سمجهيو ويو. اهڙي ريت مسلم فيلسوفن جي تعليم نه رڳو مقدس ڪتابن ڪائنات جي جوڙجڪ سٿاءَ جي ذڪر کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏيو پر خانقاهن تي به سنئون سڌو اثر پيو. ائين راجر بيڪن سندس مخالف (Albertusmagnus)ـ پڻ هيئت داني جي زمري البطرس جا ٿورا مڃيا. اصل مجموعي طور فلسفي متعلق ابن رشد جي جاکوڙ کي بنان ڪنهن وڌاءَ جي اعليٰ اتم چوڻ ڪابه هٻڪ محسوس ڪانه ٿئي ٿي جنهن بابت اڳ ذڪر ڪري آيا آهيون. هي صاحب ان دور جو رهاڪو آهي جڏهن تواريخي نقطه نگاهه کان اسلامي ڪلچر هڪ موڙ اچي رهيو هو. انت ته ٻارهين صدي اهڙيون قوتون سگهاريون ٿيون رهيون هيون جيڪي سوچ ترقيءَ جي مٿان حاوي پئجي رهيون هيون، اسلامي ڪلچر اڳواٽ ئي زوال پذير ٿي رهيو هو.

ائين سوچ ۽ فڪــر جي آزادي جيڪـا انهن خانـه بدوش ٽولن جي وسيلي پنهنجي عــروج جي آسـمان تي پهتي ته اُن جو ٽڪــراءُ وري بـه دنيـوي دلچسـپي رکندڙ مذهبي مُهندارن سـان ٿيـو. ڇوتـه اسـلام جي مثبت ۽ انسـان دوسـت شـاندار جدوجهـد جنهن پنج ســو ورهين جي عرصــي ۾ هڪ قلــدار درخت جي شــڪل اختيــار ڪـئي، جنهن کي ابن رشــد پنهنجي قابليت سـان مختصـر لفظن ۾ سـموهي پيش ڪيـو ته: ”دليــل جي معــرفت ئي (ســچائي) جي حقيقت ملي ســگهي ٿي.“ نــتيجي ۾ قرطبــه جي ســلطان المنصور درٻـاري عـالمن جي زور بـار پـوڻ تي انهن لکڻين کي ناستڪي ڄاڻائي ساڙڻ جو فرمان جــاري ڪيو. ائين اسـلام جي شـاهڪار علمي سلسـلي کي لعنت ۽ ملامت جي نشــاني بنــائڻ ســان بگــاڙڻ ۽ مسخ ڪرڻ جو دروازو کلي پيـو. جنهنڪـري اسـلام جو انسان ذات جي تـرقي بـابت ڪـردار جهڪـو ٿيڻ لڳو ۽ اڻ سهپ، چسائپ ۽ ڪٽر پڻ جـو هٿيـار ٺڄي ويو. اسلام پنهنجي تواريخي ڪردار مطـابق پـاڻ کي ماضــي جي ٻن قيمــتي ۽ شــاهڪار پــر زوال پــذير شهنشــاهيتن جي تباهــه حــال آثــار ۽ اونــداهي جي غفائن ۾ لڪل مذهبي گـرفتن کـان تـه آجـو ڪـرائي ڇــڏيو، پــر پنهنجن جي ويســاهه گهــاتي واري جبلت کــان بچي نــه ســگهيو ۽ نه اڳــتي هلي تــرڪيءَ جي وحشــي حملــه آورن ۽ منگــولن جي قــرلت ۾ هٿ ڇراند کان بچي سگهيو.

ائين اسـلام پنهنجي تـواريخي ذميـواري تـان ئي هٿ ڪـڻي ويــو. ابن رشــد کي قرطبــه جي ڪــورٽ منجهــان نيڪــالي ڏني وئي. جيڪــا صـدين کـان آزاد خيالي جو اهم مرڪز هئي. هن جي لکڻين کي باهــه جي ســپرد ڪيــو ويو. جيڪــڏهن ڪجهــه تحريــرون ساڙڻ کان بچي ويون ته بي رحم عالمن جي فتوائن ۾ رد عمل جو نشانو بـڻيون. مطلب تـه عقـل ۽ علم جي مٿان ڪفر ۽ بدعت جا تـالا هنيـا ويـا. ان ڪـري ابن رشــد ۽ ســندس اســتاد ارســطو جي نــالن کي

لعنتي ۽ ملامتي ڄاڻايو ويـو. وقت جي وهڪــري هڪ اهـڙي صـورتحال کي اُڀـاري مـٿي آنـدو جـو رجعت پرسـت مسـلمانن جي نظـر ۾ فلسـفو، ڪفـر ۽ بي ديني هو. جنهنڪـري ڪـوڪلي روحـانيت جي غوغاءَ ۾ اضافو ايندو رهيو. پوءِ به پنج سو ورهين جي عرصي ۾ مذهبي سهپ ۽ رواداري جو ايترو زوال ڪونه آيـو جيڪو هن کان اڳ عيسائي مـذهب جي نـالي ۾ آيـو هـو. بهرحـال ابن رشـد کي پنهنجن ئي مـاڻهن مجتـا ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ائين چئجي ته جيڪي مسـتقبل جا امين ۽ مُهندار هئا، انهن کي برطـرف ڪيـو ويـو. ائين يـورپ ۾ ٻـارهين صـدي عيسـويءَ ۾ عقيـدي ۽ عقل، جهالت ۽ فڪــر جي آزاديءَ وچ ۾ هلنـدڙ جنگ يورپ کي ته روشن ڪيـو پـر چـرچ جي بنيـادن کي لوڏي ڇڏيو. اهو سڀ ڪجهـه عـرب فيلسـوفن مـان اتساهه جي ڪـري عمـل پـذير ٿيـو . جنهنڪـري ابن رشد ۽ سندس سائنسي نظريا يورپ جي مٿان سڄا سارا ڇَار سَو وَرهيه ڇانيل رهيا.

باب ستون

اسلام ۽ هندوستان

جيتــوڻيڪ هندوســتان ۾ اســلام جي آمــد ان زماني ۾ ٿي جڏهن هو پنهنجو ترقي پسندانه ڪــردار ادا ڪري چڪو هو ۽ سندس سرواٽي ڪنـدڙ قوتـون عرب جي تهـذيب ۽ ڄـاڻ جي سـگهه حاصـل ڪـرڻ واري مرتـبي کـان محـروم ٿي ويـل هيـون، پـوءِ بـه انقلاب جا ڪجهـه بنيـادي اهڃـاڻ سـندن جهنـڊن تي اڪريل هئا. تواريخ جـو تنقيـدي جـائزو ٻُڌائي ٿـو تـه مسلمان فاتحن جي هندوستان ۾ آمد جا ڪـارڻ بـه ساڳيا هئا جيڪي ڪين ايران ۽ ڪرسـتان (عيسـائي) ملڪن تي چڙهـائي وقت درپيش هئـا. هـوئن اهـو سمجهڻ گهرجي ته انسان ۽ سندن قديم تهذيبون ۽ تواريخ تمـام سـولائيءَ سـان نيسـت ۽ نـابود ڪونـه ٿينــديون آهن، جيســتائين پــرڏيهي حملي آور، ڏيهي ماڻهن جو سهڪار ۽ پنيرائي حاصـل ڪـرڻ ۾ سـڦلتا نه ٿا ماڻين. هندوسـتان ۾ برهمـڻي ڪـترپڻ ، بـڌڌرم جي انقلاب مٿــان پــاڻي ڦــيري ڇــڏيو ۽ عــوام جي اڪثريت کي برهمڻن جي ظلم هـٽي هڃُ ڪــري وڌو ۽ نـتيجي ۾ انهن وٽ اسـلام جـو آدرپـاءُ ڪـرڻ کـان سواءِ ٻيو ڪو به چارو ڪونه رهيو هو.

سـنڌ تي محمـد بن قاسـم جي هٿـان فتح تـڏهن يقيني بڻي جڏهن سندس سـهڪاري ڌرين ۾ جـاٽ ۽ اهي زرعي جــاتيون شــامل ٿيــون، جيڪي بــرهمڻ حاڪمن جي اره زور آورين جو نشـانو بڻيـا هئـا. هن (ابن قاسم) بـه سـنڌ ملڪ کي فتح ڪـرڻ کـان پـوءِ ساڳي حڪمت عملي اختيار ڪئي جيڪا عـرب فـاتح ٻين ملڪن ۾ اختيار ڪندا پي آيـا. (هن، بـرهمڻن کي پاڻ وٽ نوڪرين ۾ رکيو ته جيئن سندن اعتماد بحال ڪري سگهي. هن ڪين اجازت ڏني ته پنهنجن مندرن

جي سار سنڀال ۾ مرمت جو ڪم پاڻ ڪن، ۾ پنهنجي مذهبي رسم ۾ رواج جي پيروي به ساڳي نموني ڪن جيڪا اڳ ۾ ڪندا اچن پيا، ان کان سواءِ رويــنيو جي وصوليءَ لاءِ اعليٰ عهدن تي مقامي ماڻهن کي سندن قابليت مطابق مقرر ڪيو ويو ۾ مروج انتظامي امورن جي به واڳ سندن هٿن ۾ ڏني وئي. (هند جي تاريخ – ليٽ ۾ ڊائوسن) ان پاليسيءَ جو نتيجو اهو نڪتو ته ڪيترائي برهمڻ پڻ مسلمان فاتحن سان ملي ويا. ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته ملڪ جون سماجي حالتون تسلي جوڳيون ڪونه هيون. سنڌي سماج مڪمل طور پڇ ڏاهه جي هڪ اهڙي دکدائڪ دور مان لنگهي رهيو هو. اهو سڀ هڪ جوابي انقلاب جو رد عمل هو. لاشڪ ته دروازي تي دستڪ ڏيندڙ انقلاب کي مخالف قوتن معرفت شڪست ملي پئي سگهي پر انهن قوتن جي وَس ۾ ڪونه هو ڇو ته سماج جنهن شڪست وريخت جي عمل مان گذري رهيو هئو ان جو تدارڪ ڪرڻ سندن وَس ۾ ڪونه هئو، جنهنڪري انقلاب اٽ تر ٻڌجي پيو هو. هندوستان ۾، ٻڌ انقلاب کي مات ڪانه آئي هئي پر اندروني خامين ۾ اوڻاين جي ڪري لاپائتي موٽ ڪانه ملي سگهي . سماج ۾ ردوبدل آڻيندڙ ڌريون ايتريون سگهاريون ڪونه هيون جيڪي آيل انقلاب کي ڪاميابي۾ ڪامرانيءَ سان هم ڪنار ڪري سگهن. نتيجي ۾ ٻڌازم جي زوال کان پوءِ هندوستان بدترين اقتصادي ۾ سياسي تباهي جي طوفان ۾ گهيرجي ، فڪري بدنظمي ۾ روحاني ڇڙواڳي جي وَر چڙهي ويو. عملي طور سڄو سماج پڇ ڏاهه ۾ تباهيءَ جي بدبودار ۾ ڏڪوئيندڙ گهيراءَ ۾ اچي ويو. اهڙي صورتحال ۾ پيڙجندڙ عوام هڪدم اسلام ڏانهن متوجه ٿيڻ لڳو ڇو ته اهو (ان وقت جو مسلمان قابض حڪمران طبقو) کين جيڪڏهن سياسي آزادي گهٽ ڏئي رهيو هئو ته هوڏانهن سماجي مساوات جي آڇ ڪري رهيو هو. ان کان سواءِ مٿيان طبقا به پنهنجي

مفادن خاطر پرڏيهي حملہ آورن سان سهڪار جو هٿ وڌائي رهيا هئا. اهو سڀ ڪجهه اسان جي اڄ هڪ اهڙي صورتحال کي واضح ڪري بيهاري ٿو ته جڏهن عوام سماج مان بيزار ۽ لاتعلق بڻجي پوندو آهي ته مٿانهن طبقن جي مغزن ۾ ميڄالن مان به واءُ نڪري ويندو آهي.

جيستائين هندوستان ۾ اسلام پکڙجڻ جوسبب آهي ته ان بابت قديم هندو ڪلچر جي هڪ سخت گير ليکڪ هيول (Havell)، جو ذڪر ڪرڻ مناسب لڳي ٿو. هي صاحب جيڪو ڪنهن به لحاظ کان مسلمانن لاءِ دل ۾ ڪوبه نرم گوشو نه ٿو رکي سو جيڪا به ٽيڪاٽپڻي ڪري ٿو سا دلچسپي کان خالي ڪونهي: ”انهن جڏهن اسلام قبوليو ته ڪين هڪ مسلمان شهريءَ برابر حَقَ حاصل ٿي ويا ۽ آريائي قانون جي برعڪس، قرآن مطابق سيني مسئلن ۾ مونجهارن کي طئي ڪيو وڃڻ لڳو. اهو طريقو خاص ڪري پنهنجي پيل جاتين ۾ مقبول ٿيو جيڪي برهماڻي قاعدي قانون ۾ (اڇوت) طبقو سڏجي رهيا هئا“

(Aryan Rule in India)

اهي مٿيان گفتا اهڙي ماڻهوءَ جي ز باني ڪنهن به لحاظ کان دلجمعي جوڳا ڇئي نه ٿا سگهجن، جيڪو شعوري طور برهمڻ قانون جي بالادستيءَ ۾ پڪو پختو ويساهه رکندڙ هجي. بهرحال، انهيءَ زماني جي حالت پڌائي ٿي ته مسلمانن جي آمد وقت، هندوستان ۾ اهڙن ماڻهن جو ڪثرت سان انگ موجود هئو جن لاءِ برهمڻ ڪترپڻ سان ناتوٽپائڻ جي لاءِ نالي ماتر دليل موجود هو ۽ ائين ڪٿي چئجي ته اهي ماڻهو هڪيا ٽڪيا وينل هئا ته صدين جي (پيچ ڏاهه جو شڪار) آبائي ورثي کان آجو ٿي، اسلام جي مساوي اصولن جي پاڇي ۾ وڃڻ گهرجي. چوته اسلام ڪين هندوڌرم جي نالي ۾ قائم ڪيل ڏاڍ ۽ جبر کان بچائڻ جو ذريعو هو.

هڪ ٻئي هند ساڃيو ليکڪ هيول پنهنجي لکڻين ۾

رسولِ عربي جي روحاني قدرن ۽ تعليم ڪي تنقيد جو نشانو بڻائي ٿو پر ساڳي وقت هندوستان ۾ انهيءَ تعليم ۽ قدرن جي ڦهلاءِ بابت راءِ زني ڪندي چوي ٿو : ”اهو اسلام جو فلسفو نه پر اسلام جو (Social Order) سماجي سٿاءُ هئو، جنهن هندوستانين جي دلين ۾ پنهنجو مذهب مٽائڻ ۽ اسلام قبول ڪرڻ جي اڻ تڻ پيدا ڪئي.“ هونئن اهو سچ آهي ته عام ماڻهن لاءِ فلسفو ڪابه ڪشش ڪونه ٿو رکي پر سماجي سٿاءَ ئي اهميت رکي ٿو. چوته اهو پروگرام /سٿاءَ مروج اصولن هيٺ زندگي گهارڻ جي برعڪس وڏيڪ ڪارائتو رستو ٻُڌائي ٿو. انڪري غلط فلسفو جيڪو حياتيءَ جي ردوبدل ۽ رجعت پرستيءَ سان لاڳاپيل اصولن جي پوئواري ڪري ٿو، سو نه رڳوماڻهن جي سهائتا کان وانجهيل رَهي ٿو پر مصيبتن ماريلن جي ڳچي ۾ ڳٽ بڻجي پوي ٿو. ائين جيڪڏهن اسلام جي سماجي پروگرام هندوستاني ماڻهن ۾ جاءِ پيدا ڪري ورتي ته ان جو مکيه ڪارڻ اهو هئو ته ان جي پروگرام ۾ شامل فلسفو، هندو فلسفي جي ڀيٽ ۾وڌيڪ جاندار هو، جيڪو ماڻهن ڪي سماجي مصيبتن مان ڇوٽڪارو ڏيارڻ جو نقيب بڻجي هندوستان ۾ نمودار ٿيو هو“ انهيءَ مٿين بيان معرفت هيول مڃي ٿو ته تيرهين ۽ چوڏهين صدي عيسوي ۾ جڏهن اسلام هندوستان ۾ ڪشش جو ڪارڻ بڻجي رهيو هئو ته ان زماني ۾سماجي انقلاب جو ڪردار هروڀرو به ادا ڪونه ڪري رهيو هو. پر اهو جڻ ته سماجي انقلاب جو هڪ اولڙو ڇئبو جيڪو هندوستانين جي اندر تي اثر انداز ٿي رهيو هو. تحقيق ته اهو اسلام جي زوال ۾ پڄ ڊاهه جوزمانو هو پر پوءِ به اسلام روحاني، نظرياتي ۽ سماجي ترقيءَ جو هندو رجعت پرستيءَ کان وڌيڪ حامي هو.

هيول ڪي هندوستاني ۽ يورپي ڪلچر جي ڏِسَ ۾ هڪ ذهين ۽ ناليرو شخص ڇئي سگهجي ٿو.پر ٻي پاسي مسلمانن متعلق پنهنجي دل ۾ لڪل ڪدورت

کي لکـائي بـه کـو نـه ٿو، هن جي تحريـر کي ائين چئي پنيءَ پر اڇلائي نه ٿو سگهجي تـه هنـدن ڏانهن سندس جهڪاءِ ڪجهه وڌيڪ آهي. اهو سـچ آهي تـه سندس لاڙو هندن ڏانهن سرس آهي، انکـري اهـڙو تـــواريخ دان جيکـــڏهن پنهنجي لکـــڻين وســـيلي هندوستان جي ماضيءَ تي وڌيڪ بدمزگي پيدا ڪرڻ جي ڪوشــش ڪــري تــه اهــڙي ســوچ رکنــدڙ تي افسوس ڪرڻ کان سـواءِ ڇـا ٿـو ڪـري سـگهجي . هي لکي ٿـو: (هندوسـتان مسـلم فـاتحن جي فتح اسلام جي آمد جا ڪي به ظـاهري سـبب ڪونه هئا. اِن جو مکيه ڪارڻ آرياورت جي ڏاهه ڏُوهه جو عمل آهي. جيکـــو هـــريش جي مـــرڻ کـــان پوءِ شـــروع ٿيوائين نبي   جي سماجي سـتاءَ سـهٽي سـلوڪ هرهڪ دينڌار کي روحاني طور مسـاوي درجـو ڏنـو. اسلام حقيقت هن دنيا انسان ذات لاءِ معقول خوشـحال زنـدگي گـذارڻ جومناسـب طريقـو هـو. اسـلام جي هندوسـتان آمـد ان مهـل شـروع ٿي جڏهن ٻڌ برهمڻ فلسفن سياسي طور ڇڪتاڻ عروج تي پهتل هئي برهمڻ ڪٽر پڻ اتر هندوستان ورهاسـت جـو ڪـارڻ بڻجي رهيـو هـو.“ (حوالـو: ساڳيو)

هــونئن بادشـــاهه هـــريش ورڌن ســتين صــدي عيســويءَ جي وچ ڌاري گــذاري ويوهــو. مطلب تــه هندوستان سياسي پچ ڏاهه جي ابتدا ان دور ٿي جــڏهن اســلام جي عــروج تي رهيــو هو. ڪنهن بــه بادشاهه جوموت ڪيڏو بــه اهم ڏکوئينـدڙهجي پــر اُن ڪري تـواريخ ڪنهن خـاص مـوڙ اهميت جي نشاندهي ڪونـه ٿي تـئي. ائين اهـو سلسـلو صـدين کان جاري آهي. ٻڌ انقلاب وقـتي طـور رنـدڪ بڻجي آيو تمام تيزيءَ سان شکسـت پـذير ٿيـو . جيـترو ڪرستان خانقاهن سان ٿيو.

هندسـتان ٻـڌمتَ جي معـرفت تيـاڳ حاصـل ڪرڻ سبب پچ ڏاهه سـماج اٿـل پٿـل جـو عمـل مسلمان حمله آورن لاءِ اوتروئي سودمند ثـابت ٿيـو،

محمــود غزنــوي جي حملي بــابت هيــول لکي ٿــو:
”محمودي فوجن جـو سـوپارو ٽيڻ جـو گهـٽي پـاگي
ڪــارڻ سـندس دبـدبو ۽ شـهرت هـئي پـر ان سـان
گڏوگڏ اتر اولهه جي ويڙهاڪن لاءِ وڏيڪ ڪشش جو
باعث پڻ. ڇو ته جنـگ انهن لاءِ هڪ مـذهبي فـرض،
فتحمندي ۽ اتساهه جو ذريعو هئي.“ محمود جي اها
معرڪه آرائي گهٽي پاگي مندرن ۽ زيارت گاهن جي
مهنتن ڪــان انهيءَ خــزاني کي لٽڻ ۽ قــرڻ جيڪــو
صدين کان غريب هندوستاني پيٽاطور جمع ڪرائيندا
پي آيا. انهيءَ نئين صورتحال کي جڏهن مــاڻهن اکين
سان ڏٺو جن جو مذهبي لحاظ کان پنهنجن ديوتـائن
۾ حد درجي جو ويساهه هئو ته انهن جـو اعتمــاد ئي
لُـڏي پيــو. انهن حــالتن (مـذهبي جـذبات ۽ روحـاني
جبلتن) متعلق عام مـاڻهن ۾ رد عمـل پيـدا ڪيـو تـه
ڪمــزور ديــو تــائن جــو پاســو وٺڻ جي بجــاءِ وڏيڪ
لازوال هستيءَ ڏانهن رجوع ٽيڻ گهرجي، ڇــو تــه ان
جي عبادت ڪــرڻ سـان وڏيڪ ثـواب حاصـل ٿينـدو.
صدين کان لکين ماڻهو انهن مافوق الفطرت ديوتائن
جي مشـــهور منـــدرن جهـــڙوڪ: ٿانيســـور، مـــترا ۽
سومنات ۾ پوڃا پاٺ ڪندا آيا پي. انهن منـدرن جي
مهنتن لکين ماڻهن کان هيڪاندو مال متـاع، ديوتـائن
جي خوشنوديءَ جي نالي ۾ جمع ڪيو هو. پر اوچتــو
ئي اوچتـو اهـو سـمورو ٽڪسـات، بي رحم ۽ ڪنـور
حملي آورن جي حملي سـبب ڍهي ڇيهــون ڇيهــون
ٿي پيو. جڏهن محمود حملي آور ٿيو ته مهنتن ماڻهن
کي چوڻ شروع ڪيو ته حمله آور ديوتائن جي غيض
۽ غضـب جـو شـڪار ٿيڻ لاءِ پـاڻ کي اچي ڦاسـايو
آهي. جنهنڪري عام ماڻهن کي يقين هئـو تـه ڪونـه
ڪو چمتڪار ضرور ٿيندو پـر اهـڙو ڪرشـمو ”حملـه
آورن جي خدا“ ڪري ڏيکاريو . ڇو ته اهو طئـه ٿيـل
اصـول آهي تـه ڪنهن بـه ڪرشـمي يـا چمتڪـار تي
ٻاڙي ويهڻ سان ويساهه ۽ اعتماد جڻ ته بي مقصـد
۽ بي معــنيٰ هونــدو آهي. ان حـــوالي ســـان تـــورو
متـاچري نظـر وجهـبي تـه ڏسـڻ ۾ اينـدو تـه جيڪي

روايتي طور مذهبي ماڻهو هئا انهن سڀني اسلام قبول ڪيو.

جيڪڏهن تنقيدي نقطه نگاهه کان مسلمانن جي هندوستان تي فتح جي ظاهري اندروني سببن جي ڇنڊڇاڻ ڪبي ته هڪ عنصر نظر اچي ٿو يعني عملي طور وڪ وڏائڻ. ڇو ته انهيءَ عمل جي عنصر سبب ئي اندر مان ڪاوڙ ڪروڌ جي ڪيفيت کي ڪوري ڦٽو ڪري سگهجي ٿو، جنهن ڪري هڪ هندو پنهنجي پاڙيسري مسلمان کي گهٽ درجي جو شهري سمجهي ٿو. ان ڪري جيڪڏهن هندو جاتيءَ وارا قياس آرائي ڪٽر پڻ جي قيد مان پاڻ کي آجو ڪري وٺن ته انهن کي مسلمان فاتحن جا ڪيترائي تعميري ڪارناما به نظر ايندا. ائين هنن جي اندر منجهان حمله آورن مفتوحن جي حوالي سان ڪاوڙ ڪروڌ جو پارو به هيٺ لهي ايندو. ان لاءِ لازمي آهي ته هڪ سياڻي انقلابي قير قار تواريخ جي حوالي سان اچڻ گهرجي، پر حالت فرقيواريت جو زهر ختم ٿي نه سگهندو. ڇو ته جيستائين هندو ذهني طور مسلمانن کي هندوستاني قوم جو هڪ اڻ ٽٽ حصو نه مڃيندو سندن ڪيل پورهئي محنت جي ساراهه نه ڪندو، جنهن جي مهابي ئي هندوستاني سماج هڪ مسمار ٿيندڙ تهذيب مايوس صورتحال منجهان ٻاهر نڪري آيو هو. ان کان سواءِ اسان مٿان فرض آهي ته تواريخ کي به منطق روشن خيال نقطه نگاهه کان سمجهڻ جي ڪوشش ڪيون ته جيئن وڏيڪ ڄاڻ ملي ته مسلمانن جي فتح کان پوءِ هاڻوڪي دور پنهنجن بدبختين محرومين کي سمجهڻ سوڌڻ ڪامياب ٿيون.

هوڏانهن ٻي پاسي اڄوڪي دور اسان جا ڪجهه مسلمان ته شاندار ماضيءِ جي ڪردار کي چنبڙيا بيٺا آهن. انهن منجهان ڪجهه صاحب ته سهپ رواداريءَ جا سڀئي ليڪا لتاڙي ويا آهن، جنهن جي قرآن وَرجاءُ ڪري تلقين ڪري ٿو . ان

ڪري ٿي ته اسلام تواريخ هڪ اهم جاءِ والاري آهي. ڇو ته بنيادي طور ڪٽر پڻ فرقيواريت جي عنصرن کي عرب فيلسوفن رد ڪيو آهي. پر ان کان پوءِ جيڪا رجعت پرست مُلائيت جي شڪل يا وَري تاتارين جي وحشي جبلت اسلام شامل ٿي ان سندس اصليت کي مسخ ڪري ڇڏيو. هوئن اسلام، هندوستان اچڻ کان اڳ پنهنجو ترقي پسند دور پورو ڪري چڪو هو. ان جا جهنڊا سنڌو گنگا جي ڪنڌن تي عرب انقلابي سُورمن کونه کوڙيا هئا، پر شڪست خورده ايرانين وچ ايشيا جي ويڙهاڪن جڏهن اسلام قبول ڪيو ته انهن اڳتي هلي محمد جي نالي هڪ شاندار سلطنت جو پايو وڌو . ان هوندي به اسلام جي ان لحاظ کان آجيان ڪئي وئي ڇو ته اهو اميد آزاديءَ جو سنيهو انهن پيڙهيل طبقن لاءِ کڻي آيو هئو جيڪي برهمڻ مت جي ان جبر پيڙهجي رهيا هئا، جنهن بڌ انقلاب جون پاڙون پٽي ڇڏيون نتيجي سمورو هندوستان زوال جي کُن ڦاسي پيو. پر پوءِ به ايراني توڙي مغل، عربن جي روايتي ماٺپي، سهپ لبرل ازم جي اصولن کان وانجهيل کونه هئا. اهو ئي مکيه سبب هئو ته مختصر گروهن جي شڪل ڏورانهن ڏيهن کان لٽ ڦر جي نيت سان آيل ٽولا پاڻ کي هڪ وسيع ملڪ جا ڏگهي مدي لاءِ جائز، حقيقي معتبر حڪمران ثابت ڪري سگهيا، سندن اوپري عقيدي کي به لکين ماڻهن قبول ڪيو. ڇاڪاڻ ته انهن سماج جي ڪجهه بنيادي جموديت وَرتل مسئلن مونجهارن کي ڏيان طلب ڇاتو. ايستائين اسلام جو انقلابي جوهر ڪنهن حد تائين مانيٽو پئجي ويو هو. پوءِ به هندو سماج جي مٿان پنهنجو اثر رسوخ ڇٽڻ ڪامياب ٿيو. انڪري ائين چوڻ حق بجانب آهيون ته هندوستان اسلام جي مضبوط ٿيڻ هٿيارن پنهوارن جي شهه زوريءَ کان وڌيڪ اسلامي تبليغ، ترقي پسند فڪر سوچ جو وڏو هٿ آهي.

اهڙي صورتحال ۾ هيول جهڙو ڪٽر مسلم مخالف به مڃي ٿو: (مسلم سياست جا هندو سماج تي ٻه طرفا اثر پيا. هن هڪ ته ذات پات جي سخت گير طور طريقي جي خلاف مزاحمت جو اعلان ڪيو، جنهنڪري اهڙو عمل هندو سماج ۾ رَهندڙ هيٺين طبقن لاءِ ڄڻ ته عرب بدوين جي معرفت اميد جو ڪرڻو بڻجي آيو ان شودر کي هڪ آزاد انسان جو درجو ڏيندي ڄڻ ته برهمڻ جي مٿان به ڪيس بالادستي بخشي ڇڏي . جيئن يورپ ۾ سجاڳيءَ جي لهر ڄڻ سوچ ۽ فڪر جي بيٺل پاڻيءَ ۾ ترٿلو مچائي ڇڏيو ۽ نتيجي ۾ اهڙا لائق انسان پيدا ڪيا جن ۾ ڪجهه ماڻهو ته بي پناهه ذهانت جا مالڪ هئا. انهيءَ سجاڳيءَ جي طفيل هڪ سول سوسائٽيءَ جو ابرڻ اڻ ٽر بڻجي پيو. چوته ان صورتحال رولاڪن کي لڏ پلاڻ ڪرڻ لاءِ اتساهيو ۽ ساڳي ريت شودرن کي به پنهنجو ڳوٺ ڇڏڻ جو سڌ ڏنو. اها ڄڻ ته انسان ذات جي ترقي ۽ خوشحاليءَ لاءِ هڪ نئين دڳ جي پيشقدمي هئي.

(Aryan Rule in India)

ائين مٿي ڄاڻايل روشن خيال بيان مان ثبوت ملي ٿو ته ڪبير، نانڪ، تڪارام ۽ چيتنيه جهڙن سماج سڌارڪن جو اچڻ جن پنهنجي پَر ۾ برهمڻي ڪٽر پڻ خلاف مزاحمت ڪئي سي گهٽي پاڳي اسلام جي سماجي خدوخال کان متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي نه سگهيا.

تواريخ جي اهڙي سچي حقيقت يا معلومات حاصل ڪرڻ کان پوءِ هندن جي مسلمانن ڏانهن هٿ ۾ وڌائي واري روش اجايو ۽ عبث آهي. اهڙي روش بنهه تواريخ جي بيحرمتي ڪرڻ جي برابر آهي، پر ان سان گڏوگڏ اسان جي ملڪ جي سياسي ستاءِ کي پڻ سنڌائتو ڏک هٿي زخمي ڪري وجهندي. يورپ، مسلمانن کان تعليم ۽ ڄاڻ حاصل ڪئي ته اڄ جي جديد تهذيب جو سرواڻ بڻجي ويو آهي. اڄ تائين يورپ جا لائق فرزند ماضيءِ جي

انهيءَ احساس مجڻ ڪوبه شرم يا عيب محسوس ڪونه ٿا ڪن. اسان جو هندوستان بدقسمتيءَ سان اسلامي ڪلچر جي انهيءَ شاندار وَرثي منجهان لاڀ حاصل ڪري نه سگهيو آهي، ڇو ته اسان ان پَد تائين رَسائي حاصل ڪري نه سگهيا آهيون. ان ڪري سجاڳي جي دور اچڻ جي اوسيئڙي پير پساري ويهڻ بدران هندو مسلم جاتيون انساني تواريخ جي اهڙي اڻ وسرندڙ باب منجهان اتساهه حاصل ڪري سگهن ٿيون . ڇوته اسلام جو انسان ذات جي ڪلچر جي واڌاري حصو پتي ادا ڪرڻ ان جي دل جي سچائيءَ سان ساراه ثنا ڪرڻ سان هندن جي هٺ وڏائي واري سوچ کي وائکو ڪرڻ سان گڏوگڏ کين آجپي ڏانهن وٺي ويندي ته ساڳي وقت اڄوڪي دور جي تنگ دل مسلمانن کي به هڪ ڀاڪ اونداهي مان ڪڍڻ لاءِ جُهد ڪرڻ برابر آهي ته کين سچائي جي روح جوهر سان وڌيڪ ڏيٺ ويٺ ڪرائي سگهجي.